

The Phenomenon
of Belsk Archaeological Site

ISBN 966-8999-40-1

9 789668 999400

**ФЕНОМЕН
БІЛЬСЬКОГО
ГОРОДИЩА**

Центр пам'яткознавства Національної Академії наук України
і Українського товариства охорони пам'яток історії та культури
Центр охорони та досліджень пам'яток археології
управління культури Полтавської облдержадміністрації
Комунальна установа "Історико-культурний заповідник "Більськ"
Полтавської обласної ради

ФЕНОМЕН БІЛЬСЬКОГО ГОРОДИЩА:

**дослідження, збереження та
популяризація найбільшої в Європі пам'ятки
раннього залізного віку**

*Збірник наукових праць та матеріалів
наукової конференції*

Київ-Полтава
2012

УДК 902/904 (063) (477.52+53)
ББК 63.4 (4 УКР - 4 Пол. Сум)
Ф 42

Друкуються за рішенням Вченої Ради Центру пам'яткознавства Національної Академії наук України і Українського товариства охорони пам'яток історії та культури (протокол № 6 від 12.06.2012 р.) і плану роботи Історико-культурного заповідника "Більськ" на 2012 р.

Редакційна колегія:

В.М. Вадімов, доктор архітектури, професор, академік Української Академії архітектури;
Г.Ю. Івакін, доктор історичних наук, професор, член-кореспондент НАН України;
І.І. Корост; **І.М. Кулатова**; **В.Ю. Мурзін**, доктор історичних наук, професор; **С.А. Скорий**, доктор історичних наук, професор; **О.Б. Супруненко**, кандидат історичних наук, заслужений працівник культури України (*науковий і відповідальний редактор*); **О.М. Титова**, кандидат історичних наук, заслужений працівник культури України; **Г.І. Фасій**, начальник управління культури Полтавської обласної державної адміністрації; **Б.А. Шрамко**, доктор історичних наук, професор, заслужений діяч науки і техніки України.

Рецензенти:

Д.Н. Козак, голова координаційної ради з наукових досліджень на Більському городищі, доктор історичних наук, професор; **Р.В. Терпиловський**, доктор історичних наук, професор.

При передруку та іншому використанні матеріалів збірника посилання на джерело обов'язкове.

УДК 902/904 (063) (477.52+53)
ББК 63.4 (4 УКР - 4 Пол. Сум)

Феномен Більського городища: дослідження, збереження та популяризація найбільшої в Європі пам'ятки раннього залізного віку: Зб. наук. праць та матеріалів наукової конференції / Ред. кол.: В.М. Вадімов, Г.Ю. Івакін, С.А. Скорий; наук. і відп. ред. О.Б. Супруненко / ЦП НАН України і УТОПІК; ЦОДПА УК ПОДА; ІКЗ "Більськ". — Полтава: ТОВ "Фірма "Техсервіс", 2012. — 132 с.: іл. ISBN 978-966-8999-40-6

До уваги читача пропонуються статті, публікації та матеріали доповідей і повідомлень Всеукраїнської наукової конференції "Феномен Більського городища: збереження, дослідження та популяризація найбільшої в Європі пам'ятки доби раннього залізного віку" (смт. Котельва Полтавської обл., 22-23 червня 2012 р.), яка присвячена вивченню унікального археологічного комплексу пам'яток Більського городища, охороні та збереженню об'єктів найдавнішої культурної спадщини Середнього Поворскля і проблемам туристичного використання старожитностей скіфської і середньовічної епох, нового часу.

Для археологів, істориків, краєзнавців, працівників музеїв, широкого загалу шанувальників стародавньої історії Дніпровського Лівобережжя України.

© Автори статей і матеріалів, 2012
© Центр пам'яткознавства НАН України і УТОПІК, 2012
© ЦОДПА УК ПОДА, 2012
© ІКЗ "Більськ", 2012
© ТОВ "Фірма "Техсервіс", 2012

ISBN 978-966-8999-40-6

Привітання

учасникам наукової конференції від Котелевської районної державної адміністрації та Котелевської районної ради

Котелевщина завжди славилася своєю багатою на події й особистості історією, а також природничим і туристичним потенціалом.

Наш мальовничий район вражає прекрасною і краще від всіх інших мікрорегіонів Полтавщини збереженою природою. Тихоплинні замріяні річки і зелені гаї, яскраві луки та високі кручі, вкриті лісами, приваблюють зір. Про досить успішну сільськогосподарську діяльність територіальної громади свідчать безмежні лани і квітучі сади, а також високі показники ефективної діяльності та передові позиції на аграрному ринку Полтавської області ряду підприємств району.

Котелевська земля — це край героїчних і працьовитих людей. Його гордістю є Сидір Артемович Ковпак — Двічі Герой Радянського Союзу, видатний партизанський полководець, який у роки Великої Вітчизняної війни здійснив славнозвісний рейд від Путивля до Карпат. З історією та вивченням території району пов'язані імена видатних письменників, істориків та археологів. Серед них — перекладач "Іліади" й "Одисеї" М.І.Гнедич, історики — архієпископ Філарет (Д.Г.Гумілевський) та О.Ф. Шафонський, визначний археолог, професор Б.А.Шрамко, який віддав дослідженням нашої землі більше 40 літ, та багато інших. Чимало зусиль для виховання молодого покоління Більська доклав педагог — легендарний льотчик-винищувач, Герой Радянського Союзу І.І.Бабак. Перелік імен широко знаних котелевців можна продовжувати і продовжувати.

Історичною та туристичною перлиною Котелевщини є величне Більське городище скіфської доби, яке чимало вчених-

археологів ототожнюють зі "столицею" поворсклянських скіфів-землеробів — містом Гелоном, котре згадується "батьком історії" Геродотом. У рамках заходів щодо охорони, наукового вивчення, популяризації і розвитку туризму на території цієї величної пам'ятки археології та давньої історії, Котелевська районна влада готова надавати всебічну підтримку, в тому числі "Історико-культурному заповіднику "Більськ", а також співпрацювати зі всіма зацікавленими установами, організаціями й інвесторами щодо збереження, охорони та вивчення унікального археологічного комплексу національного значення, а також розбудови і зростання пам'яткоохоронного та музейного закладу. Тож запрошуємо всіх охочих з цього приводу до діяльної співпраці.

Разом із тим, від імені Котелевської районної державної адміністрації та Котелевської районної ради, від себе особисто зичимо успішної роботи учасникам наукової конференції, вирішення чималого кола нагальних питань і проблем збереження й популяризації Більського городища, а також здоров'я, успіхів у професійному житті, наукової наснаги. Щастя Вам на Котелевській землі! Щастя Вам у Ваших здогадках, відкриттях і здобутках.

Голова Котелевської районної
державної адміністрації, депутат
Полтавської обласної ради,
Герой України

Т.М. Корост

Голова Котелевської районної
ради

В.П. Тимошенко

© И.Б. Шрамко
(г. Харьков)

Бельское городище — крупнейший поселенческий комплекс Лесостепной Скифии

Являясь крупнейшим в Европе укрепленным поселением раннего железного века, к тому же, достаточно полно исследованным, Бельское городище всегда занимало центральное место при освещении различных сторон жизни племен Восточной Европы в начале I тыс. до н.э. При этом ученые рассматривают его как крупное раннегородское образование — городище-гигант в глубине лесостепной Скифии, существовавшее на протяжении всего скифского времени.

Раскопки последних лет показали, что в развитии городища, отождествляемого многими исследователями с городом Гелоном, можно выделить несколько хронологических периодов, отражающих особенности формирования сложной поселенческой структуры, которая развивалась на протяжении длительного времени, охватывая все хронологические периоды развития скифской культуры в Лесостепи.

Во второй половине VIII в. до н.э. на склоне правого берега р. Сухая Грунь (бассейн Псла) мигранты с Днепровского лесостепного Правобережья основали небольшое поселение. Слои этого времени были обнаружены при раскопках зольника 5 на Западном укреплении, а также при разведках в ур. Марченки, возле колхозного сада (территория Большого укрепления). Столь ранний горизонт выделен В.П. Андриенко и при раскопках поселения Пожарная Балка на Ворскле.

Первые поселенцы были не только носителями новых культурных традиций, не связанных с предшествующими культурами Днепровского лесостепного Левобережья, но с их появлением на территории Днепро-Донецкого междуречья завершился процесс перехода к железному веку.

Со второй половины VII в. до н.э. в истории поселения начался новый этап. Среди его основных черт необходимо отметить установление торговых отношений с греческими полисами Северного Причерноморья, широкое внедрение железа, увеличение численности населения и расширение территории, занимаемой усадьбами местных жителей.

Следующий поворотный момент в развитии городища относится к середине-третьей четверти VI в. до н.э., когда в пяти километрах к востоку от первоначального поселения, возможно, населением с иными культурными традициями, начал заселяться мыс правого берега р. Ворскла, что, вероятно, послужило причиной окружения Западного и Восточного укреплений оградительным частоколом, определяющим границы владений различных племенных групп, между которыми, видимо, были налажены дружеские отношения. Вторая половина VI в. до н.э. — это время, когда на всей территории Днепро-Донецкого междуречья, в связи с появлением сухопутного торгового пути — Муравского Шляха, возникает большое количество укрепленных поселений — городищ (Коломак, Полковая Никитовка, Люботин, Городище, Кнышовка и др.). Это время широких торговых связей местного населения с греческими колониями, бурного развития ремесла, прежде всего, добычи и обработки металлов на всех поселениях лесостепной Скифии. Вероятно во второй половине VI — начале V в. до н.э. Западное и Восточное укрепления усиливаются, объединяются в один поселенческий комплекс, окруженный 35-ти километровым оборонительным валом с деревянными стенами и глубокими рвами, превратившись в крупный центр племенного союза с централизованной властью и довольно сложной социальной структурой. Ведущую роль в этом поселенческом комплексе, начиная с V в. до н.э. играло

Восточное укрепление, при раскопках которого обнаружены ремесленные кварталы, общественные здания (храм), выделены усадьбы различных слоев населения. Вероятно к V в. до н.э. Бельское городище, расположенное в глубине Лесостепи, переросло в древний город Гелон, хорошо известный грекам.

Материалы раскопок показали, что поселение имеет черты раннего городского центра скифского времени: продуманную внутреннюю планировку с общественными зданиями, планиграфически выделяемые ремесленные кварталы, жилые усадьбы. Продукция ремесленников, которые были обеспечены всем необходимым для своего времени инструментарием, отличалась не только высоким качеством, но и широким ассортиментом, с которым не могут сравниться другие производственные центры Лесостепи. Не удивительно, что продукция Бельских мастерских пользовалась спросом не только на внутреннем, но и на внешнем рынках, обеспечивая предметами роскоши зажиточных граждан, среди которых особо выделялись конные воины. Возможно, этим объясняется то место, которое занимало Бельское городище не только в регионе, являясь центром Ворсклинской региональной системы, но и вообще — в Восточной Европе раннего железного века.

В V-IV вв. до н.э. — в период наивысшего экономического подъема древнего города основная жизнь в нем была сосредоточена в пределах Восточного укрепления. Являясь самостоятельной крупной поселенческой структурой, занимающей выгодное географическое положение, городище играло важную роль в жизни как лесостепных земледельческих племен, так и степного кочевого населения. Особое место в развитии города занимали греческие колонии Северного Причерноморья, торговые отношения с которыми поддерживались на протяжении трех с половиной столетий.

Бельское городище уже давно привлекает внимание не только ученых, но и краеведов, любителей древней истории. Топографические особенности расположения памятника и природные условия, обилие предметов материальной культуры и от-

крытых при раскопках разнообразных жилых, производственных, хозяйственных, культовых и погребальных комплексов, а также перспективность комплекса для дальнейшего изучения, его научная информативность делают возможным создание на его базе интересного музейно-туристического комплекса, который может стать одним из крупнейших культурных и научно-исследовательских центров Украины.

Ще раз про Більське городище та місто Гелон

Як відомо, значна кількість науковців, насамперед Б.А. Шрамко, дотримуються думки про зв'язок величезного Більського городища і легендарного міста Гелону, розповідь про яке міститься у праці Геродота (*IV, 108-109*). Проте, є і такі фахівці, що з різних причин відкидають цей зв'язок. Найбільш послідовною у цьому плані була В.А. Іллінська.

Ми вважаємо, що вирішити цю дискусію не можна спробами пов'язати розміри Більського городища з розмірами міста Гелону, котрі наведені Геродотом (доведено, що Геродот досить часто помилявся щодо розмірів конкретних міст давнини, до того ж, — його розповідь базується не на власних спостереженнях, а на даних інформаторів), ні на певних відмінностях в матеріальній культурі Західного та Східного Більських городищ, що нібито свідчить про співіснування на території Великого Більського городища гелонів і будинів. Швидше за все, ці відмінності пояснюються хронологією двох останніх пам'яток.

Я схильний до думки, що питання про можливий зв'язок Більського городища з містом Гелоном можна прояснити на тлі основних подій скіфо-перської війни, перебіг яких викладений у праці Геродота, та загальному розумінні ролі Більського городища у скіфській історії.

Згідно з давньогрецьким істориком (*IV, 123*), армія Дарія I, переслідуючи скіфів, вдерлася до країни будинів, де перси знайш-

ли та спалили місто, що було оточене дерев'яною стіною. Подальша виснажлива і безплідна гонитва за скіфами змусила Дарія I закликати царя скіфів Іданфірса до відкритого бою. У сповненій власної гідності відповіді (*Геродот, IV, 127*) скіфський володар зазначив, що Дарій не заважає вести звичне йому кочове життя, а випробувати силу скіфської зброї він може лише після того, як зруйнує отчі могили скіфів.

Тривалий час дослідники пов'язували згадку Іданфірса про священні могили прашурів з розповіддю Геродота (*IV, 71*) про скіфський Геррос, де були поховані скіфські царі. Ще у XIX ст., зокрема, у працях І.Є. Забеліна, була обґрунтована думка про місцезнаходження Герросу нижче дніпровських порогів, де відома низка курганів вищої скіфської аристократії IV ст. до н.е. Пізніше вона була деталізована Б.М. Мозолевським, якому пощастило дослідити у цьому районі кілька поховань скіфської знаті V ст. до н.е. Проте, навіть з урахуванням наявності тут відносно ранніх поховальних пам'яток скіфів, все ж таки час їх спорудження не відповідає вірогідному часу зведення "отчих могил", про які згадував Іданфірс.

Тому В.А. Іллінська, спираючись на існуючу з кінця XIX ст. гіпотезу, послідовно доводила, що скіфський Геррос слід шукати у Посуллі, де відкриті численні кургани скіфської дружинної верхівки, котрі датуються переважно другою половиною VII - VI ст. до н.е.

Оригінальна думка щодо скіфського Герросу відносно нещодавно була запропонована В.П. Білозером. Дослідник вважає, що розповідь Геродота (*IV, 53; 56*) про країну геррів виникла внаслідок буквального розуміння останнім розповіді скіфів про геррів, котрими вони вважали чи то своїх померлих прашурів взагалі, чи то душі героїзованих предків, які загинули на полі брані. Тоді Геррос — місце останнього їхнього притулку, а розповідь Геродота є наслідком механічного поєднання ним конкретних географічних відомостей з міфологічними уявленнями скіфів.

Я впевнений, що здогадка В.П. Білозера відкриває реальний шлях до вирішення проблеми скіфського Герросу. Якщо відо-

кремити її міфологічну складову, то можна окреслити три великих некрополі скіфських царів та їх найближчого оточення, що різняться поміж собою як географічно, так і хронологічно — північнокавказький VII і початку VI ст. до н.е., посульський середини VII - початку V ст. до н.е. та нижньодніпровський середини V - IV ст. до н.е. Така "естафета" скіфських аристократичних некрополів у часі об'єктивно відображає той поступовий, але невинний дрейф політичного центру скіфського об'єднання зі сходу на захід, що мав місце протягом усієї скіфської історії. Саме посульські кургани, де були поховані знатні скіфські воїни, як за часом свого спорудження, так і за притаманними їм рисами поховального ритуалу, можуть бути тими "отчими могилами", про які згадував Іданфірс. Це може пояснюватися тим, що, вірогідно, басейн р. Сули був північною межею сезонних перекоцівок орди царських скіфів.

Можливі маршрути проникнення кочових скіфів до лівобережних районів Дніпровського Лісостепу, швидше за все, пролягали степовим коридором уздовж лівого берега Дніпра, а потім — вздовж його лівих приток, а також тими місцями, де звивався зафіксований пізніше в описах Муравський шлях, що вів з Криму на північ. Саме тут, на важливому перехресті суходільних і річкових комунікацій, як вже зазначалося вище, й було побудоване Більське городище, що мало завдяки цьому важливе стратегічне значення і перекривало шлях до посульського Герросу.

Досить поширеною є точка зору, згідно якої укріплення Більського городища були побудовані його мешканцями і населенням найближчої округи для захисту від кочової загрози.

Проте слід зважити на те, що фортифікаційні споруди городища мали бути споруджені у досить стислі терміни, у противному разі ця робота втрачала будь-який сенс, адже недобудована оборонна система не може бути надійним захистом. Якщо взяти до уваги, що постійних мешканців на Більському городищі було не так вже й багато (щільно заселеними залишалися лише Західне та Східне укріплення), виникає сумнів щодо їхньої спроможності, навіть із залученням жителів найближчої округи,

виконати таку величезну роботу. У будівництві Більського городища мали брати участь багато тисяч, якщо не десятки тисяч людей. До того ж, риття ровів за відсутності залізних лопат, та спорудження валів могли відбуватися, вірогідно, лише у теплі пори року (необхідні лісоматеріали могли заготовлятися й узимку). Таким чином, у період активних сільськогосподарських робіт від них відволікалася велика маса працездатного населення, перш за все, дорослі чоловіки. Відповідно вони, а також їхні родини мали бути забезпечені хоча б частиною необхідних продуктів харчування. З цього витікає, що кількість як прямих, так і непрямих учасників грандіозного будівництва була у багато разів більшою, ніж можна уявити з простого підрахунку потрібної для спорудження укріплень робочої сили. Не буде перебільшенням припустити, що до "будівництва сторіччя" було залучено, тим чи іншим чином, практично все населення Дніпровського лісостепового Лівобережжя.

Безумовно, така масштабна акція з мобілізації людських ресурсів, організації їхньої раціональної роботи, а також перерозподілу сільськогосподарської продукції (можливо, в формі данницьких відносин) була можливою лише за умови наявності міцної політичної влади. Як ми вважаємо, єдиним носієм такої влади у згадані вище часи була скіфська орда або якийсь її західний підрозділ ("крило"), дарма, що у VII - на початку VI ст. до н.е. центр скіфського об'єднання знаходився у рівнинних районах Північного Кавказу.

Необґрунтовані вигадки про неможливість перебування номадів у Лісостепу переконливо спростовуються історичними даними більш пізніх часів. Зокрема, саме у різних районах Українського Лісостепу (навіть у його глибині, поблизу сучасного м. Чернігова) мешкали, як відомо, чорні клобуки, торки, берендеї та інші кочові племена, що знаходилися на службі київських князів. Дещо раніше авари, які підкорили слов'янське плем'я дулібів, відкочовували в їхні землі на зимовий період, де користувалися вирощеним підвладним населенням врожаєм та заготовленим фуражем, послугами ремісників і т. п.

Щось подібне могло відбуватися і на Більському городищі. Продуктивне сільськогосподарське виробництво, різноманітні за профілем численні майстерні мали компенсувати віковичну нестачу кочівників у продуктах землеробства і ремесла.

Вірогідно, зайняте у цих сферах виробництва підвладне скіфам населення, яке мало в своїй основі місцеві етнічні корені, було зосереджено у двох захищених валами посадах — Західному та Східному. Вільна від забудови територія Великого Більського городища була тимчасовим пристановищем для власне номадів, з приходом яких тут виникало кочове "місто" з численних юрт та кибиток.

По суті, це була одна з форм зовнішньої експлуатації, відома як "годування" або "полюддя". Сенс полюддя, до речі, полягав не тільки в отриманні економічної вигоди, а й мав також політичне значення, спрямоване на забезпечення і підтримку відносин панування та залежності.

Про час та причини припинення функціонування Більського городища

Більське городище VII-IV ст. до н.е., за розмірами, не має собі рівних серед укріплень раннього залізного віку Європи і оточене складною системою захисних споруд. Вали довжиною близько 35 км, висотою 7-9 м та рови глибиною 4-9 м оточують площу більше 4400 га. Городище давно привертає увагу дослідників та вже понад 100 років досліджується. Безумовно, Більське городище є "перлиною" історико-культурної спадщини та має стати одним з туристичних центрів України.

Структура городища динамічно змінювалася. Спочатку виникло лише поселення на місці Західного укріплення. Пізніше, у середині VI ст. до н.е. виникає Східне укріплення, та, імовірно, зводяться укріплення Великого Більського городища. Близько середини V ст. до н.е. життя з незрозумілих причин припиняється на Західному укріпленні та поселеннях Лісовий кут і в ур. Царина Могила. Осередок життя переноситься на Східне укріплення, яке продовжує існувати й у IV ст. до н.е.

Цікаво, що поховання VII — першої половини IV ст. до н.е. добре представлені в окрузі. Від середини IV ст. до н.е. може датуватися лише одне захоронення некрополю "Б". Серед усього масиву курганів, привертають увагу два комплекси — підбій степового типу та широтно зорієнтована яма з кутовими стовпами, яка має аналогії серед поховань терасового Лісостепу і Єлизаветівського некрополю в Нижньому Подонні.

Знахідки амфорної тари другої половини IV ст. до н.е. на Східному укріпленні поодинокі¹. Існуюча на сьогодні джерельна база може свідчити про припинення активного функціонування Більського городища наприкінці третьої чверті IV ст. до н.е.² Це збігається з періодом дестабілізації етнополітичної ситуації у Північному Причорномор'ї. Скіфи, частина родів яких домінувала в Лісостепу, у боротьбі за вплив на Боспорське царство зазнають поразки і зникають, як значна сила, з історичної арени. Можна припустити, що степові поховання некрополю "Б" — це скіфські захоронення степовиків, які перекочували зі Степу після поразки від Філіппа II чи східних номадів у третій чверті IV ст. до н.е.

Розвиваючи цю думку, можна вважати, що основною причиною зникнення Більського городища була поразка організуючої керівної верхівки, якою могли бути скіфи. Ця думка вже була висловлена Р. Ролле та В.Ю. Мурзіним. На сьогодні видається імовірним, що населення Східного укріплення, оскільки лише воно функціонувало у другій половині V-IV ст. до н.е., могли складати землероби, ремісники та ін., які обслуговували потреби місцевої кочової чи напівкочової верхівки. Відповідно, при зникненні "керівників-експлуататорів", котрі, щоправда, несли тягар із захисту місцевого населення від зовнішньої небезпеки, пересічне населення залишило величезне городище, в існуванні якого вже не було потреби, і яке тепер вже нікому було захищати.

Слідів погромів, які б призвели до припинення життя на городищі, не зафіксовано. Думка про зникнення Більска внаслідок сарматського вторгнення сьогодні вже не актуальна. Грандіозні укріплення жодного разу не були захоплені ворогом — пам'ятка залишалася до останнього часу існування неприступною "твердинею".

1 Інформація С.А. Заднікова, якому я вдячний за консультацію.

2 Невелика кількість населення, фактично, постійно мешкала на території Великого Більського городища щонайменше до VII ст. н.е.

© А.Л. Щербань
(сmt. Опішня)

Більське городище — еталонна пам'ятка доби заліза Лівобережної України

Полтавщина багата на археологічні об'єкти. Найвідомішим серед них є Більський археологічний комплекс. Окрім численних поселень і поховань початку доби заліза, він включає низку різночасових пам'яток. Велич оборонних споруд городища й оточуючих курганів здавна привертала увагу місцевого населення та осіб, що з різною метою відвідували цю територію. Не дивно, що перші згадки про городище у писемних джерелах датуються початком XVII ст. — часом зародження інтенсивної колонізації Середнього Поворскля, стимульованої польськими магнатами. Відтоді відомо, що на Більське городище звертали увагу, описували, збирали знахідки численні відвідувачі.

Більське городище — перша поселенська пам'ятка Лівобережної України, де були здійснені наукові археологічні розкопки та розкопані найбільші площі. 1906 р., за один польовий сезон, російський археолог Василь Городцов дослідив значні ділянки культурних нашарувань на Західному укріпленні і в межах Великого укріплення, 22 кургани та майдани. Дослідником було закладено основи для наукового вивчення поселень початку доби заліза, матеріальної і духовної культури їхніх мешканців. Учені досі послуговуються результатами його роботи. З 1954 р. масштабні розкопки пам'ятки розпочала, а з 1958 р. щорічно здійснювала Скіфослов'янська експедиція, очолена Борисом Шрамком. Нею розкопувалися культурні нашарування на території Західного та Східного укріплень, численні кургани.

На початку доби української незалежності коло дослідників пам'ятки значно розширилося. З 1992 р. її досліджувала Українсько-німецька експедиція Інституту археології НАН України і Гамбурзького університету (керівники — В'ячеслав Мурзін, пізніше — Євген Черненко, Сергій Махортих та Рената Ролле). З 1993 р. — загін Харківського палацу дитячої та юнацької творчості (керівник Ірина Шрамко). З 1994 р. — експедиція Центру охорони та досліджень пам'яток археології управління культури Полтавської облдержадміністрації (керівники Олександр Супруненко та Ірина Кулатова). З 1997 р. — експедиція Полтавського державного педагогічного університету (керівник Петро Гавриш).

На жаль, унаслідок поширення низки негативних тенденцій у розвитку української археології, на поч. ХХІ ст. кілька вищеназваних експедицій припинили діяльність. Натомість розпочав роботу Історико-культурний заповідник "Більськ". Через обмеженість фінансування, науковці закладу були спроможними здійснювати лише незначні розвідкові та пам'яткоохоронні роботи.

Упродовж понад столітнього періоду вивчення Більського археологічного комплексу було зроблено чимало. Зокрема, сформовано вичерпні уявлення щодо його площі, матеріальної та духовної культури населення, розкопано кілька десятків тисяч квадратних метрів культурного шару, досліджено кілька сотень археологічних об'єктів, зібрано десятки тисяч археологічних знахідок. Масштабність різнопланових планомірних досліджень Більського городища робить його своєрідним еталоном для скіфологів. Разом із тим, існує кілька нагальних наукових проблем, що потребують вирішення, аби більше пізнати Більське городище, зберегти його для нащадків, зробити привабливим для туристів. У цьому плані Більське городище є піонером на Полтавщині і, сподіваюся, стане еталоном. Не претендуючи на вичерпність викладу, висвітлю, на мою думку, головні з них та шляхи їхнього вирішення.

Перша — необхідність охорони й наступного дослідження пам'яток комплексу. Не секрет, що нині триває не найкращий період розвитку української пам'яткоохоронної справи. Хоча Полтавщина є одним з найбільш прогресивних регіонів у справі збережен-

ня й дослідження археологічних пам'яток, за відсутності ефективної законодавчої бази, складно стримувати навалу грабіжників. На фоні цього, внаслідок відсутності достатнього фінансування, неможливо продовжувати планомірні масштабні розкопки. А це конче необхідно, адже культурний шар комплексу неухильно руйнується сільськогосподарськими роботами, внаслідок чого багато об'єктів назавжди втрачаються для історії. Вважаю, що наявність постійно діючих археологічних експедицій, доступність до ознайомлення з їхньою роботою буде сприятливим фактором для підвищення туристичної привабливості регіону.

Друга. Варто інтенсифікувати аналіз і введення до наукового обігу матеріалів, здобутих під час дослідження пам'ятки, та, використовуючи їх, опублікувати фундаментальну наукову й вражаючу уяву туриста науково-популярну монографію про Більське городище. Переконали, що така робота під силу лише колективу авторів, діяльність якого координуватиметься з одного центру. Логічно, що ним повинен бути Історико-культурний заповідник "Більськ". Відповідати за цю роботу має штатний співробітник заповідника, досвідчений археолог-скіфолог. Його ж зусиллями необхідно висвітлювати й популяризувати зібрані матеріали в мережі Інтернету. Звичайно, необхідно віднайти кошти для достойної оплати такої роботи. Приклади якісної й оперативної публікації матеріалів, виявлених під час археологічних розкопок курганів комплексу, подають співробітники Центру охорони та досліджень пам'яток археології управління культури Полтавської облдержадміністрації. Досить детально окремі матеріали зі Східного й Західного укріплень опублікували Борис та Ірина Шрамко. Але переважна більшість поселенських знахідок дотепер залишаються невідомими широкому загалу дослідників.

По-третє, необхідно розпочати консервацію та експонування найцікавіших з досліджених археологічних об'єктів — розрізу валу, житлового та поховального комплексу, майстерні гончаря і коваля...

Впевнений, що, крім користі для науки, цей мінімум проведених робіт, при наявності певного інформаційного супроводу, забезпечить підвищення туристичної привабливості пам'ятки.

О зольниках раннего железного века

Со времени начала XX ст., когда В.А. Городцовым на западной периферии Бельского городища были выявлены оригинальные археологические объекты, названные им "зольниками", вопрос об их назначении время от времени становился предметом оживленной дискуссии. Подобные памятники, относящиеся к эпохе поздней бронзы — раннего железного века выявлены на обширной территории лесостепной зоны Украины (впрочем, "зольниками" иногда именуют и курганоподобные золистые сбросы на поселениях античной хоры причерноморских колоний). Внешне все памятники такого рода представляют собой курганобразные уплотненные возвышения, насыщенные продуктами горения — пеплом, золой, углем, вследствие чего даже при полной распашке они выразительно выделяются на поверхности беловатыми пятнами. В целом, весь спектр мнений о функциональных особенностях этих объектов можно свести к четырем основным точкам зрения. В.А. Городцов, а за ним А.И. Тереножкин, Г.Т. Ковпаненко, Б.А. Шрамко и др. усматривали в этих скоплениях золы и фрагментов материальной культуры бытовые отходы, традиционно выносимые поселенцами в определенные места. Эта точка зрения основана на том обстоятельстве, что зольники всегда сопутствуют значительным поселениям, а также на том, что подобная традиция существует и в более позднее время.

В противоположность этому, И.И. Ляпушкин обратил особое внимание на то, что в исследованных им объектах наличествуют черты ритуального характера: иссечение в материковой основе неких зооморфных фигур, массовые находки предметов явно вотив-

ного характера и т. п. Развивая эту идею, Б.А. Рыбаков предложил рассматривать зольники как места культовых действий протославян во время циклических праздников, посвященных солнечному культу. Близкого мнения придерживается С.С. Березанская и др. Наконец, Я.П. Гершкович, на основе реконструкции разрушений и пожарищ на поселениях, считает возможным видеть в зольниках не что иное, как руины жилищ, перекрытые золистыми остатками.

Спектр разнообразных взглядов на функциональное назначение подобных объектов нашел отражение в обстоятельной статье И.П. Русановой.

Автором этих заметок высказывалось в свое время мнение, что определенная группа зольников может иметь отношение к производству открытым способом черной дымленной керамики, основанное на особой стратиграфии зольников в Комарове на Днестре и этнографических параллелях.

До сих пор этот разнобой во мнениях относительно функциональной природы зольников имел причиной то основание, что исследователям, как правило, приходилось иметь дело лишь с одним типом этих памятников, к тому же, в определенном регионе, кроме того, они исследовались незначительными площадями. Так сложились обстоятельства, что автору пришлось проводить исследования зольников в двух различных регионах на памятниках, значительно удаленных друг от друга: у с. Комаров в Среднем Поднестровье и на поселении у с. Залесье в Западной Подолии, а также на зольниках Большого Бельского городища на Левобережье Днестра. Опыт этих исследований позволяет, как мне представляется, говорить о трех основных видах зольников раннего железного века. Первый из них представлен результатами производственной деятельности, в частности, керамического производства (Комаров, Залесье). Характерной чертой этих зольников являются перемежающиеся прослойки, насыщенные золой, с перекрывающими их слоями глины, огромное количество ям в материковой глине, не содержащих каких-либо материальных остатков, обожженные до состояния красного кирпича площадки, наличие значительного количества бракованной чернолощеной керамики.

Второй вид зольников возможно интерпретировать как типично культовые памятники (Пожарная Балка и др.). Для них харак-

терны вырезанные в глине зооморфные фигуры и массовые находки предметов ритуального назначения.

Наконец, третий вид зольников имеет смешанный функциональный характер. Таковыми, например, являются зольники Бельского городища в ур. Царина. Эти объекты исследовались на протяжении целого десятилетия на значительной площади (свыше 2000 м²).

С целью лучшего выяснения стратиграфической ситуации через три зольных всхолмления была проложена сплошная траншея длиной около 200 м. В результате раскопок удалось установить, что указанные возвышения представляют собой ряды самых разнообразных объектов, расположенных между двумя оврагами, по которым в древности стекала вода в глубокую балку. Ряды этих сооружений расположены сразу за валами южной оконечности Западного Бельского городища, но внутри вала, ограничивающего городище в целом. Объекты, обнаруженные под золистым слоем, представлены жилищами, металлургическими горнами, косторезными мастерскими, печами для производства керамики, различного рода жертвенниками. Иными словами, мы имеем дело с полноценно функционирующим ремесленным селищем, где также практиковалась кульговая деятельность, характерной особенностью которой было принесение в жертву человеческих голов и разнообразных животных. Удалось проследить разрастание этого ремесленного городка в пространстве и во времени. Так, если северная его окраина содержит, в основном, материалы архаического периода (VII - VI вв. до н. э.), то центральная часть, хорошо датированная керамическими фрагментами античных типов, существовала большей частью в V в. до н. э., а южная оконечность селища содержит в определенном количестве уже и вещи, относящиеся к IV в. до н. э.

Таким образом, представляется, что термин "зольник" не может носить универсального назначения для всех видов объектов, содержащих значительное количество разнообразных продуктов горения, и в каждом отдельном случае может иметь особую функциональную нагрузку.

Заметки эти носят лишь предварительный характер и в результате последующих исследований, возможно, потребуют корректирования.

© К.Ю. Пеляшенко
(м. Харків)

Ліпний посуд з курганних некрополів Більського городища

В околицях і на території Великого Більського городища відома значна кількість курганних груп. Найбільші з них — Скоробір (в ур. Скоробір, Осняги, Саранчеве поле) та Перещепине, менша кількість курганів знаходиться в могильниках в ур. Марченки, Блажки, Перемірки і в складі курганних некрополів А та Б. На сьогодні зусиллями археологів досліджено 113 поховань скіфського часу, що складає майже половину розкопаних поховальних пам'яток басейну Ворскли.

Серед здобутих під час розкопок археологічних матеріалів значною колекцією представлений саме ліпний посуд, що виявлений у 66 похованнях різних хронологічних груп. Загальна ж кількість форм, знайдених в цих комплексах — 122.

У поховальній обрядовості населення Більського городища використовувалася морфологічно та ж сама кераміка, що й у побуті. Виявлений у курганних могильниках посуд представлений, як правило, цілими або графічно реконструйованими формами, і нерідко походить з вузько датованих комплексів, що робить його цінним джерелом для типологічної характеристики, допомагає визначити час появи та побутування окремих типів, а також простежити зміни гончарної традиції в часі.

Для архаїчних комплексів (сер. VII - 2-ї пол. VI ст. до н.е.) відзначений найбільший відсоток поховань з посудом та його різноманітність. Характерними є набори тарного і столового посуду:

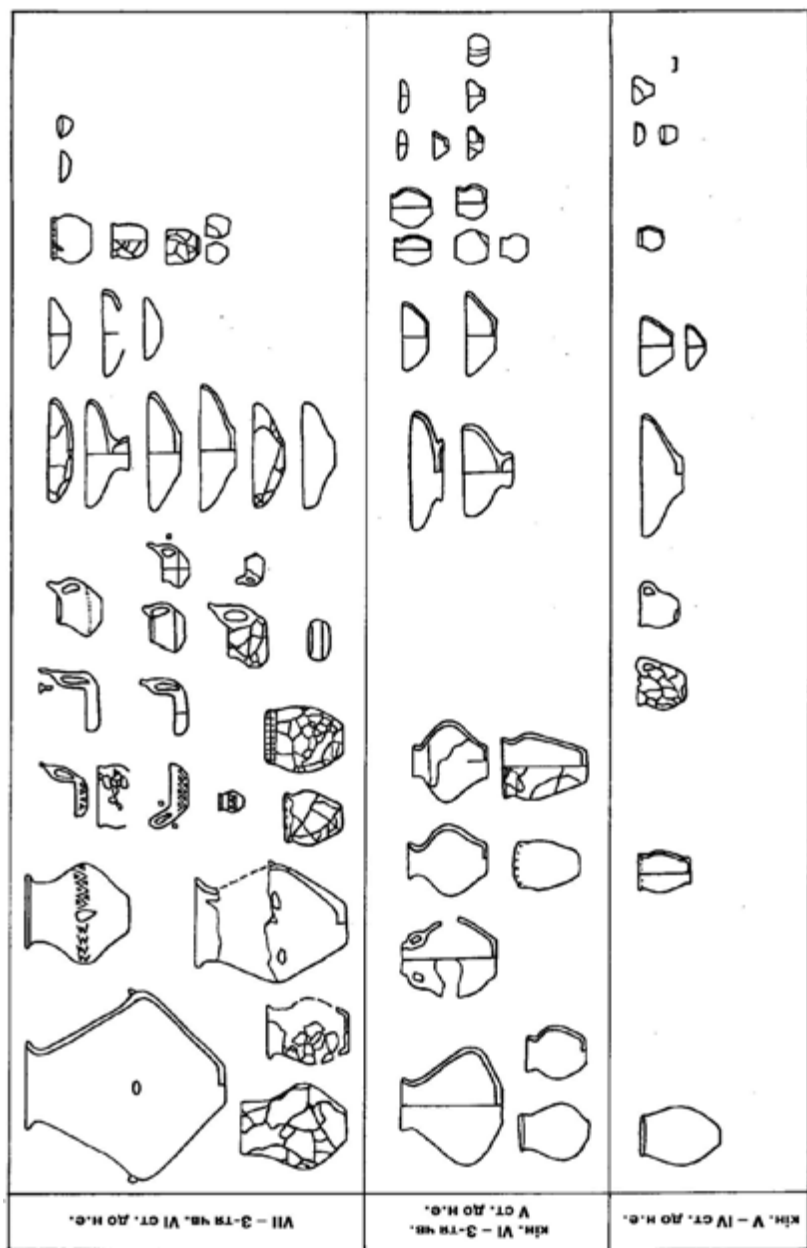

Рис. 1. Ліпний посуд з курганних некрополів Більського городища .

корчаги, черпаки, кубки, частина з яких прикрашена геометричним різьбленим орнаментом або пластичними наліпами. Значною кількістю репрезентовані миски, деякі з них мають високу ніжку-піддон. Поверхня столової і тарної кераміки добре залискована або щільно загладжена. Серед кухонного посуду відомо кілька горщиків, що прикрашені наскрізними проколами по краю, в поєднанні з пальцевими вдавненнями або наліпним пружком-валиком. Окрім того, в похованнях виявлені малі посудини, що повторюють форму великих горщиків і мисок.

Походження основних елементів гончарних традицій ранньоскіфського часу пов'язане з населенням Середнього Подніпров'я передскіфського часу. Значна частина типів ліпного посуду знаходить аналогії серед матеріалів Жаботинського поселення у Дніпровському лісостеповому Правобережжі та на селищах ворсклинської групи пам'яток в культурних відкладеннях жаботинського горизонту.

У середньоскіфський час (кін. VI - 2-га пол. V ст. до н.е.) відбуваються як кількісні, так і якісні зміни: знижується відсоток поховань з ліпним посудом, відживає традиція виготовлення ряду категорій столової і тарної кераміки: черпаків, кубків, корчаг з біконічним та округло-біконічним тулубом, водночас — зникає різьблений геометричний орнамент. Натомість з'являються інші категорії ліпного посуду: глеки великих і середніх розмірів з ручками та без них. Продовжують використовуватися горщики, миски і малі посудини. В якійсь мірі, зменшення кількості поховань з ліпним посудом компенсується застосуванням у поховальній практиці античного імпорту.

В кін. V - IV ст. до н.е. передусім відзначаються зміни кількісного характеру. Не переривається тенденція зменшення загальної кількості поховань з ліпним посудом, при тому, що відсоток античної кераміки в цей період, у порівнянні з попереднім, залишається відносно однаковим. Поряд зі вже відомими формами, у комплексах пізньоскіфського часу з'являються кухлі.

Керамічні матеріали з некрополів Більського городища є важливим джерелом з вивчення питань сакрально-обрядової ролі ліп-

ного посуду в поховальній обрядовості населення скіфського часу. Простежені певні відмінності, пов'язані зі статевим показником: малий відсоток комплексів з керамікою в похованнях чоловіків, їх видова і кількісна обмеженість (в основному, кухонний та тарний); значна частка комплексів з ліпним посудом в жіночих похованнях, що часто представлені цілими наборами різних за категоріями форм.

Вивчення окремих особливостей розміщення інвентарю в поховальному просторі дозволяє стверджувати, що посуд залишався поряд з небіжчиком не тільки в якості ємності для напутньої їжі або рідини, а й з інших — ідеологічних міркувань. Так, відомі випадки вміщення посуду догори дном або один в одному. Саме серед матеріалів розкопок Більських курганів відома найбільша кількість випадків покладення кераміки на дерев'яному накатнику над могилою.

Отже, колекція ліпного посуду, що походить з курганних груп округи Більського городища, відображає загальні тенденції розвитку гончарних традицій та є важливим джерелом для вивчення деяких ідеологічних сторін життя населення скіфського часу басейну Ворскли.

© О.Б. Супруненко
(м. Полтава)

Рятівні дослідження в окрузі Більського городища восени 2011 р.

У листопаді 2011 р. Полтавська експедиція ДП НДЦ "ОАСУ" ІА НАН України і ЦОДПА провела невеликі науково-рятівні роботи на східній периферії поселення скіфського часу в ур. Холодівщина-1, поблизу с. Більськ Котелевського р-ну Полтавської обл., навпроти північно-західного кута Великого укріплення Більського городища, зумовлені необхідністю прокладання водопроводу-шлейфу до експлуатаційної свердловини № 204 Більського НГКР. Траса водогону перетинала східну частину культурних нашарувань селища в незначній улоговині на відстані близько 120 м.

Поселення скіфського часу в ур. Холодівщина виявлене під час розвідки А.В. Гейка і Р.М. Рейди навесні 2001 р., влітку того ж року О.Б. Супруненко встановлена максимальна потужність культурних нашарувань (0,9 м) та визначені межі пам'ятки. Під час прокладання траншеї газоконденсатопроводу восени 2001 р. у східній частині селища досліджені 6 господарських ям, господарську споруду, рештки жертovníка і кілька скупчень кераміки скіфського часу VI-IV ст. до н.е. (1).

У центральній частині селища та вздовж західного його краю відзначається 7 попелясто-глинистих скупчень, діаметром від 10 x 12 до 15 x 25 м, позначених на тлі оранки незначними підвищеннями. Вірогідніше за все, що ці "плями" є рештками пошкоджених оранкою житлово-господарських комплексів. До речі, під час обстежень восени 2011 р. два таких же підвищення висотою 0,3-

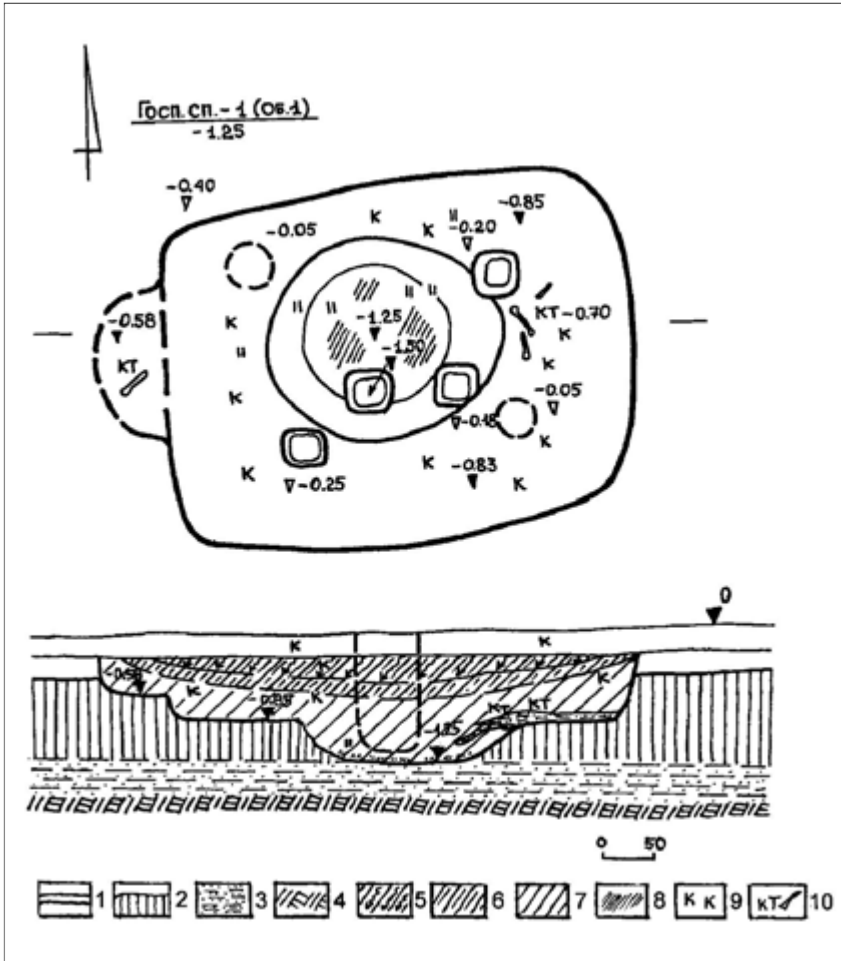

Рис. 1. Більськ, ур. Холодівщина-1. Господарська споруда 1. План і перетин.

Умовні позначення: 1 — орний шар; 2 — похований ґрунт; 3 — суглинок-передматерик;
 4 — материк; 5 — чорноземне затічне заповнення з археологічними матеріаліми;
 6 — чорноземне стерильне заповнення; 7 — чорноземне сіро-чорне заповнення —
 культурний шар; 8 — попіл; 9 — уламки кераміки; 10 — кістки тварин.

0,4 м виявлені й на східному краї поселення, вздовж вершини вододілу. Між іншим, саме тут відзначена більша "попелястість" культурних нашарувань та виявлені поодинокі уламки ліпного посуду VII-VI ст. до н.е.

Розвідковими обстеженнями площини плато між поселенням і валами Великого укріплення, за 0,1 км на північний-схід від селища, на ріллі виявлене незначне скупчення культурних решток площею близько 60 x 80 м, де траплялися дрібні амфорні черепки та уламки стінок ліпних горщиків. Через цю територію саме і пролягала траса траншеї водогону. Тут досліджені кілька об'єктів (координати: N 50°06'50,1001", O 34°44'60,0121" — *Datum VGS 84*).

Об'єкти скіфської доби були впушені до шару похованого чорнозему з рівня, дещо вищого від його залягання на 0,2-0,3 м. Це не був культурний шар поселення. Вірогідно, утворений прошарок чорнозему мав ерозійне походження — змивався дощами вздовж схилу з верхівки плато за скіфської епохи. З верхньою частиною перекритих ерозійним чорноземом нашарувань пов'язані знахідки уламків кераміки скіфського часу, що фіксували стародавню поверхню доби раннього залізного віку.

Яма 1 мала овальну форму, вірогідно, дещо звужений донизу перетин, майже вертикальні стінки й округлене в основі дно. Була впушена з рівня стародавньої поверхні на 0,4 м до основи похованого чорнозему. Діаметр — 1,25 x 1,50 м. Видовжена в меридіональному напрямку. Центральна частина знищена траншеєю. Заповнення щільне чорноземне, зі включенням суглинку у переденні. В ямі виявлені дрібні фрагменти ліпних горщиків з шерехатою поверхнею скіфського часу.

Яма належить до числа об'єктів господарської діяльності місцевого лісостепового населення пізньоскіфської доби, позначаючи своєю наявністю на цій ділянці місцезнаходження господи, розташованої в радіусі кількох десятків метрів.

Поряд у чорноземі трапилися два скупчення уламків кераміки, кілька кісток свині, та окремі знахідки, т.ч. стінка світлооранжевоглиняної амфори з домішками блискіток піроксену в тісті. Один з її країв був ретельно і рівно сточений, а сам уламок — використований у якості доводочного абразиву (рис. 4: 6).

Ці знахідки фіксували північну межу залягання культурних нашарувань навколо дослідженого господарського приміщення I скіфського часу.

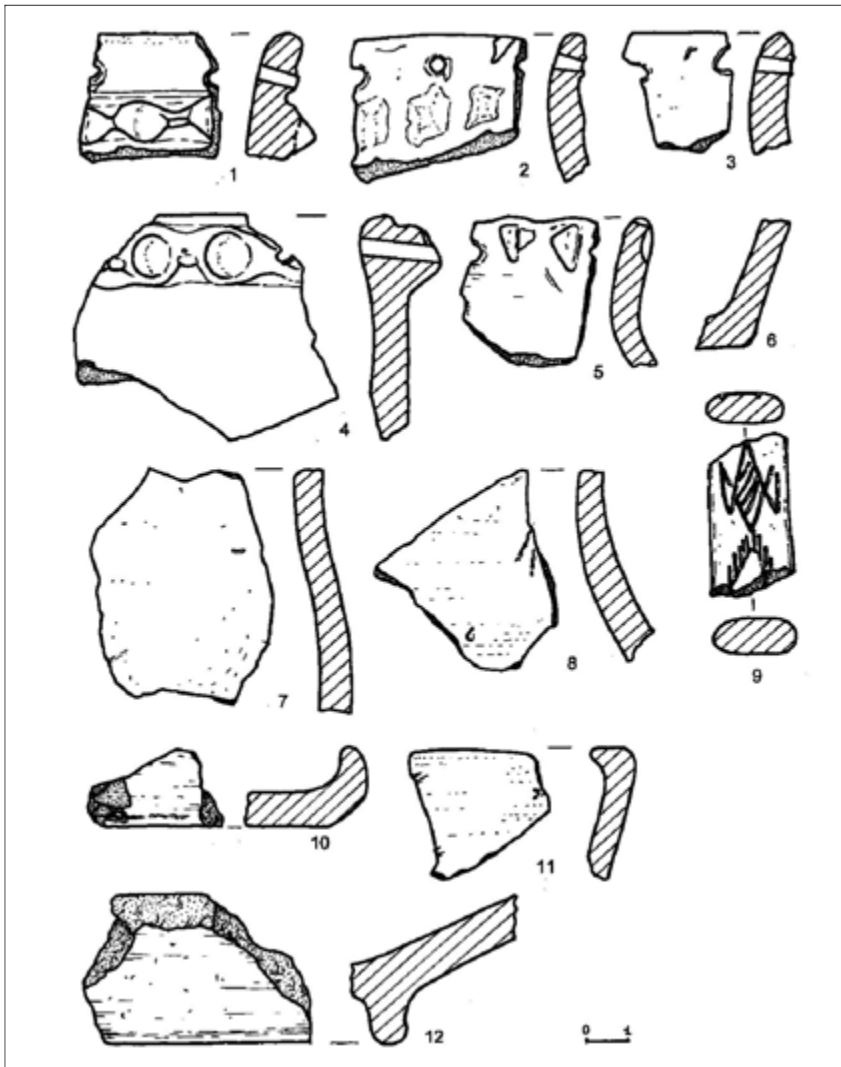

Рис. 2. **Більськ, ур. Холодівщина 1.** Господарська споруда 1.
Уламки ліпної кераміки скіфського часу.

Господарська споруда 1 виявлена з глибини 0,25 м від поверхні. Вона була заглиблена до рівня залягання передматерика, Мала прямокутну, зі скругленими кутами форму, розміри — 3,4 x 4,5 м,

площу — понад 15,4 м². Котлован глибиною 0,65 м був опущений з рівня похованого горизонту. Він зорієнтований стінками за сторонами світу, довшою віссю — в широтному напрямку. Котлован мав прямовисні і вирівняні стінки, закруглені кути. Дно пласке, щільно втрамбоване, з підовальною в плані господарською ямою в центрі, діаметром 1,8 x 2,2 м та глибиною від рівня основи будівлі не більше 0,4 м (рис. 1). Стінки ями похило звужувалися до вирівняної горизонтально основи. Із західного боку відзначений невеликий напівовальний вичовганий вхід-приступка, розміром 0,6 x 1,5 м і глибиною 0,38 м від рівня впуску. Ця заглибина утворювала наді дном своєрідну сходинку висотою 0,25-0,30 м.

На дні котловану виявлені сліди чотирьох стовпів, які утримували, вірогідно, легку покрівлю. Причому, два з них, — розміщених від північно-східного та південно-західного кутів, були глибшими, а протилежні — ледь заглибленими. Більш "потужніші" стовпові ямки мали підквадратну форму з внутрішньою заглибиною для загостреного кінця опори; менш глибокі протилежної пари — круглими. Розміри глибших ямок — 0,25-0,35 x 0,30 м, глибина їх від рівня дна — 0,20-0,25 м. Діаметр мілкіших ямок — 0,25-0,35 м, глибина — 0,05 м. Ямки призначалися для влаштування опор покрівлі, укладеної на жердинах, встановлених за діагоналями котловану господарського приміщення (від кутів).

Цікавою деталлю облаштування спуску до внутрішньої господарської ями була наявність стовпових заглибин основи драбини, можливо, поєднаних з додатковими опорами покрівлі. Це були підквадратної форми ямки з південного боку ями, аналогічні з попередніми за розмірами та глибиною, — близько 0,2 м (рис. 1).

Заповнення котловану містило у верхній частині лінзу затічного, інтенсивно чорного, добре спресованого чорнозему, з незначними включеннями суглинку, а по краях котловану — суглинкові масиви вздовж стінок (можливо, рештки ущільнення нижньої частини конструкції). Вони підстилилися прошарком масткого стерильного чорнозему. Саме у "верхньому" вмісті заповнення котловану і виявлена більшість керамічних знахідок та окремі кістки тварин — вівці-кози (1), бичка (2), свині (1) свійських

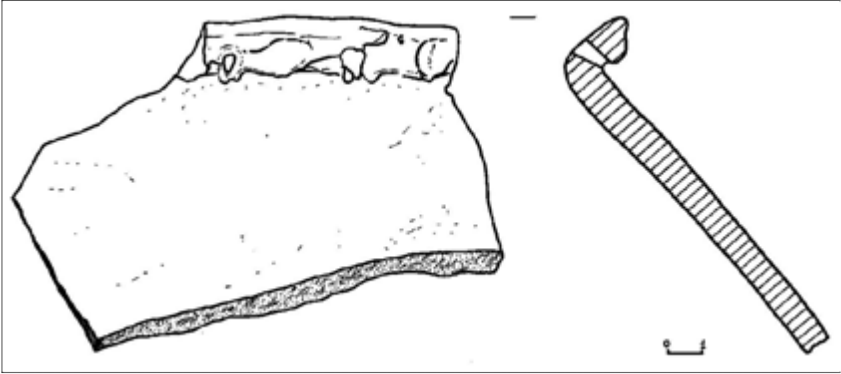

Рис. 3. Біленьк, ур. Холодівщина-1. Господарська споруда 1.
Фрагмент ліпного горщика-зерновика скіфського часу.

від 4-х молодих та дорослої особин (рис. 1: *кп*). Нижче й аж до дна містилося сіро-чорне чорноземне заповнення з мінімумом знахідок, а також кістки кінцівок коня. Наді дном зі східного боку відзначений тонкий глинистий масив викиду, що потрапив сюди під час закидання котловану, вуглини, а також тонка кірка попелястого вмісту на дні ями в центрі. У заповненні знайдені сколи кварциту, а також розпечений у вогні шматок сірого граніту, невизначні шматки обмазки, печини, частина глиняного валька, злам стінки оранжевоглиняної амфори.

Керамічний комплекс заповнення споруди репрезентований уламками великих і середніх за розмірами ліпних горщиків двох хронологічних періодів. Більш ранні матеріали виявлені у лінзі поверхневого заповнення котловану, отже, потрапили туди з навколишніх нашарувань. З-поміж них варто назвати фрагменти ліпних: великого горщика-зерновика (піфоса) з різко відігнутих вінцем, прикрашеним пальцево-розчленованим валиком та проколами по перегину і пружці, з добре заглаженою поверхнею (дм. вінця — 45 см) (рис. 3); верху великого горщика-зерновика з банковим, стягнутим до середини вінцем, з масивним пальцево-розчленованим валиком і проколами по пружці; верхню частину горщика з трохи відігнутих вінцем, прокресленою смугою під ним та рядом проколів і масивним пальцево-розчленованим валиком,

а також фрагмент горщика з ледь відігнутим вінцем, проколами та пригладженим, пальцево-розчленованим невисоким валиком (рис. 2: 1-2, 4). Усі уламки належить до кола керамічних виробів середини VI — початку V ст. до н.е.

Менш представницькою добіркою представлена ліпна кераміка пізньоскіфського періоду — V-IV ст. до н.е. із нижньої частини заповнення. Серед них — уламки верху горщика з ледь відігнутим, із пальцево-нігтьовими защипами, вінцем, проколами під ним, дещо заглаженою поверхнею, та горщика з незначно відігнутим вінцем і нанесеними під ним проколами (рис. 2: 3, 5).

3-поміж знахідок із заповнення назвемо: фрагменти плічка і стінки горщиків (рис. 2: 7); фрагменти їх денць і приденних частин (3 од.), всі — з шерехатою поверхнею, V-IV ст. до н.е. (рис. 2: 6); уламки плічок і стінок корчаг з добре заглаженою чи лискованою поверхнями (6 од.); фрагменти вінць чорнолискованих мисок (рис. 2: 10-11); уламки стінок мисок і ваз з добре заглаженою чи лискованою поверхнями (4 од.); уламок денця миски-вази на кільцевому профільованому піддоні (рис. 2: 12); всі останні — VI або VI -V ст. до н.е. Серед знахідок є й фрагмент доволі архаїчної посудини — уламок ручки сіролискованого черпака з прокресленим заштрихованим ромбічним орнаментом, у вигляді стилізованого геометричного "птаха", заповненим білою пастою, кінця VII - VI ст. до н.е. (рис. 2: 9). Цей уламок, виявлений у верхній частині заповнення споруди, вказує на більш ранній вік заснування поселення. Ще один предмет підтверджує господарський характер використання дослідженого об'єкта. Це — частина розтрісканого кварцитового розтирача підпрямокутних обрисів, зі скругленими кутами, розміром близько 5 x 7 x 13 см, що походив із західної частини котловану.

Досліджений об'єкт — господарська будівля пізньоскіфського часу зі стовповою конструкцією влаштування стін та легкою покрівлею. При вивченні встановлено, що полишені залишки цього приміщення були використані для скидання сміття і викидів з якихось ям. Датувати будівлю на підставі лише керамічних матеріалів можна від кінця V до середини-кінця IV ст. до н.е.

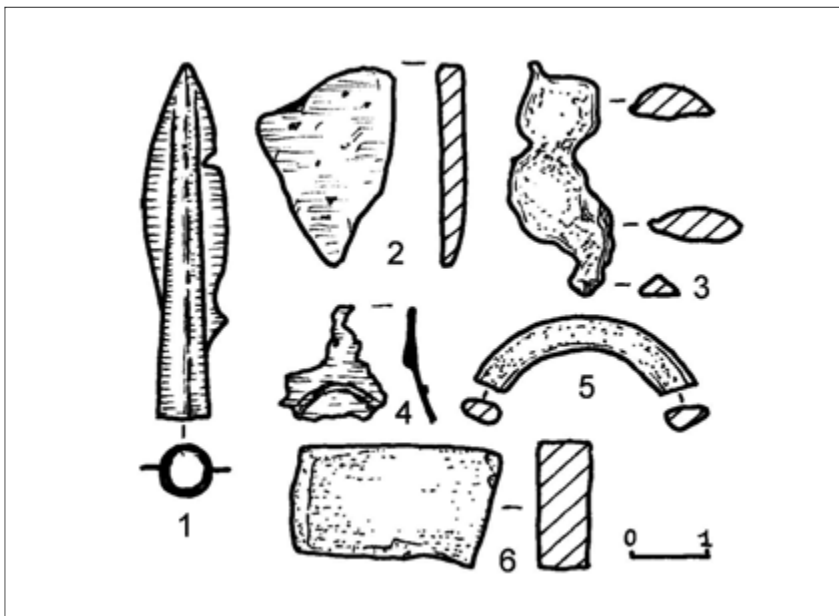

Рис. 4. **Більськ, ур. Холодівщина-1.** Знахідки. Культурні нашарування (1-4, 6) та скупчення 1 (5). 1-5 — бронза, мідний сплав; 6 — кераміка.

Насамкінець, охарактеризуємо невелику групу матеріалів, що походять з культурного шару в зоні прокладання траншеї, і не пов'язаних безпосередньо з конкретними об'єктами. Всі вони належать до виробів із бронзи перед- та скіфської доби (VIII-IV ст. до н.е.). Є також кілька виробів з каменю і кераміки.

Так, на глибині 0,25 м від поверхні трапився виплеск-зливоч бронзи (рис. 4: 3). Неподалік від нього в орному шарі виявлений шматочок бронзового поламаного пластівчастого виробу зі слідами ледь помітного круглого контуру виступу в рельєфі, схожий на поламане дзеркало (рис. 4: 4). Знайдений також і фрагмент стінки литого мідного казана (рис. 4: 2). На максимальному підвищенні по трасі траншеї під орним шаром трапився бронзовий наконечник стріли — довговтульчастий дволопатевий, з видовженим симетричним листопадібним пером, з розширенням у середній частині та невиділеною основою, зі збереженою частиною шипа (рис. 4: 1),

що датується останньою третинною VIII — першою половиною VII ст. до н.е. (2). Подібні наконечники неодноразово знаходили на території Більського городища і вони пов'язуються з життєдіяльністю найбільш раннього поселення на території Західного укріплення, розташованого за 1,7 км на південь від місця знахідки (3).

Проведені науково-рятивні дослідження дозволили доповнити характеристику поселення скіфської доби в ур. Холодівщина-1, уточнити його розміри, потужність культурних нашарувань, отримати дані щодо характеру забудови цієї пам'ятки. Поселення варто розглядати як приміське селище в безпосередній близькості від валів Великого укріплення Більського городища. Разом із тим, поселення Холодівщина-1, як й інші селища неподалік, надає уявлення про досить щільну забудову та широке використання округи Більського городища в час розквіту ранньодержавного утворення у Поворсклі середньо- та пізньоскіфської доби — V-IV ст. до н.е. Місцезнаходження селища поряд зі в'їздом до Великого укріплення та давніми дорогами, спрямованими до Західного Більського городища, Саранчівського і Довжицького поселень, додає цій пам'ятці інших характеристик — як-то придорожного селища-передмістя, господарського висілку мешканців укріплення тощо. Безперечним результатом робіт є уявлення про досить "розкидану" на значній площі забудову селища, групування господарських ям і господарських споруд край садиб. Даткування селища за типом декорування, обробки поверхні ліпного посуду, його складом не викликає сумнівів навіть за відсутності в матеріалах розкопок знахідок, що є надійними хроноіндикаторами. Час розквіту поселення окреслюється в межах V-IV ст. до н.е., хоча його заснування може відноситися до VII-VI ст. до н.е. Це підтверджують і виявлені зразки кераміки й артефакти фіналу ранньоскіфського, середньоскіфського та пізньоскіфського часів.

Джерела та література

1. Кулатова І.М., Гейко А.В., Супруненко О.Б. Звіт про рятивні археологічні дослідження ділянки поселення скіфського часу в ур. Холодівщина поблизу с. Більськ Котелевського району Полтавської області восени

- 2001 р. // НА ІА НАНУ. — Ф.е. — 2001/135. — 31 арк., 45 рис., інв. оп. — 16 арк., акти, довідки — 3 арк.; НА ЦОДПА. — Ф.е. — Спр. 327. — 87 арк; Кулатова І.М., Гейко А.В., Супруненко О.Б. Рятівні дослідження на поселенні скіфського часу Холодівщина поблизу Більська на Полтавщині // АБУ 2001-2002 рр. — Київ: вид. ІА НАНУ, 2003. — С. 25-28; Супруненко О.Б. З історії археологічних досліджень на Полтавщині: Короткий нарис. — Київ-Полтава: вид. ЦП НАНУ і УТОПІК, ЦОДПА, 2007. — Після С. 72. — Кол. вкл. VIII.
2. Полін С.В. Хронологія ранньоскіфських пам'яток // Археологія. — К.: Наук. думка, 1987. — № 59. — С. 20-21. — Рис. 3: 6; Махорых С.В. Киммерийцы Северного Причерноморья. — К.: Шлях, 2005. — С. 48, 78. — Рис. 15: 22; 68.
 3. Шрамко Б.А. Бельское городище скифской эпохи (город Гелон). — К.: Наук. думка, 1987. — С. 146. — Рис. 69: 5.

Вузdechні бляхи раннього залізного віку у східноєвропейському лісостепу

Розквіт кочового скотарства, що розпочався на початку епохи раннього заліза у степах Східної Європи та деяких сусідніх територіях, зумовив виникнення достатньо рухливого і мілітаризованого способу життя місцевих племен. Випас худоби вимагав постійного переміщення, а необхідність її захисту — розвитку військової справи. У цих умовах особливу роль в житті номадів займав кінь. Він був не лише важливим "транспортним засобом". Поява чисельної рухливої кінноти, застосування нової воєнної тактики, вироблення спочатку кіммерійцями, а потім і скіфами передових для свого часу комплексів озброєння та спорядження коня дозволили зайняти їм панівне місце не тільки у Степу, а й на сусідніх територіях. Жителі Лісостепу часто переймали ці високофункціональні елементи спорядження кочівників та їх коней. Внаслідок цього на широких просторах Північного Причорномор'я формується схожа за рядом компонентів матеріальна культура.

У доскіфський і скіфський часи у Східноєвропейському Лісостепу функціонував багато в чому схожий до степового та північнокавказького комплекс спорядження коня. Важливе місце в ньому посідали бляхи. Розташовуючись на ремнях вузди, вони несли функціональне навантаження, скріплюючи обладунок. Водночас, бляхи виступають і як декоративні елементи. А різноманітні образи, зображені на них, поза всякими сумнівами, несли ще й сакральне навантаження, могли виступати оберегами вершника та його коня, надавати їм, у розумінні давніх людей, додаткових сил, більшої спритності тощо.

Вузечні бляхи раннього залізного віку найчастіше були бронзовими, зрідка — з дорогоцінних металів чи заліза. Менш поширеними були кістяні вироби. Головним елементом бляхи виступає плаский чи сплющений щиток. На основі його форми та зображень на ньому спеціалісти й виділяють різноманітні типи геометричних, зооморфних, антропоморфних, фітоморфних (з рослинними мотивами) предметів. Бляхи кріпилися на ремнях чи шкіряній основі за допомогою однієї (кількох) петель. Іноді петлі були відсутніми, натомість існували отвори для пришивання.

Бляхи доскіфського часу (IX-VIII ст. до н.е.), очевидно, продовжують традиції доби пізнього бронзового віку. У всякому разі, такі поширені різновиди форми як кругла чи місяцеподібна, складена з кружечків, відомі ще з епохи бронзи. Однак, більш широке використання коня у ранньому залізному віці спричинило до збільшення кількості та асортименту блях.

У Лісостепу Східної Європи більшість блях передскіфської епохи знайдена у комплексах Середнього Придніпров'я, а в його межах — ближче до порубіжжя зі Степом, переважно у могилах, що належать або безпосередньо номадам, або населенню, яке тісно контактувало за ними: Ольшана, Квітки, Яснозір'я, Носачев, Бутенки та ін. Трапляються знахідки простих округлих блях з дещо опуклим щитком. Оригінальністю відзначається екземпляр з Оситняжки, де на круглому щитку зображено хрестоподібну фігуру з кінцями, що хвилеподібно завиваються. Знайдені ажурні бляхи у вигляді вписаного в коло "мальгійського хреста". Численні місяцеподібні бляхи — гладкі чи прикрашені 3-7-ма кружечками, а іноді — й хрестоподібною фігурою. Достатньо колоритні масивні бляхи у вигляді чотирипелюсткової розетки, часто — зі вписаними хрестоподібними чи квадратними мотивами; відомі шоломоподібні вироби. В цілому ж передскіфським бляхам, як і мистецтву загалом, що справедливо відзначали вже чимало дослідників, притаманні, насамперед, геометричні риси.

У ранньоскіфський час (VII-VI ст. до н.е.) ситуація змінилася. На зміну передскіфським геометричним мотивам прийшов скіфський "звіриний стиль". Разом із цим, окремі передскіфські еле-

менти продовжували існувати й за ранньоскіфської доби. Наведене, зокрема, стосується й блях у вигляді чотирипелюсткових розеток. Іноді мистецтво двох епох вступало у синтез. Проявом цього є бляхи-розетки, в яких одна з пелюсток замінена двома головами хижого птаха. Продовжували існувати універсальні для багатьох епох круглі вироби. Новими є тваринні образи на щитках: лось, козел, вепр, копито тварини та ін.

Втім, справжнього розквіту на вуздечних бляхах скіфський звіриний стиль набуває за середньоскіфської доби (2-га пол. VI-V ст. до н.е.). Ніколи ні до цього, ні після у Лісостепу Східної Європи його образи не були настільки багаточисленними, яскравими, реалістичними. Вуздечки оздоблювалися фігурками оленів, лосів, пантер, риб, орлів. Класичними є образи згорнутого у кільце хижака. У ряді випадків зображується не вся істота, а лише її окремі, найбільш функціонально виразні чи вирашні частини. Щоб вразити супротивника, з'являються голови з пащами левів, пантер, грифонів, вовків, диких кабанів, рогатих оленів. У ряді випадків, щоб надати власнику бляхи швидкості, спритності — зображувалися ноги копитних чи котячих хижаків або їх частини. Схопити ворога мали ноги та кігті хижих птахів, кабанячі ікла; вчути наближення супротивника — вуха. На фоні колоритних тваринних образів цього часу відходять на другий план численні бляхи геометричних пропорцій: круглі ромбічні, квадратні, вісімко- та місяцеподібні, а також бляхи-розетки, що здебільшого стилістично різнилися з ранньоскіфськими чотирипелюстковими прикрасами.

Пізньюскіфський час (кінець V - початок III ст. до н.е.) став періодом наступної стилізації образів звірино-го стилю, який поступово втрачав свою реалістичність. Набір образів тварин на бляхах схожий з попередньою добою: вовчі і котячі хижаци, олені, лосі. Однак, часто вони вже передавалися не так реалістично. Більш стилізованими стають і зображення окремих частин тварин: вухоподібна бляха доповнюється зверху фігурою орла, кінцівка лапи тварини декорується так, що стає схожою на "будиночок" або "гребінець". Ноги тварин зменшуються й обводяться по периметру орнаментом. У Середньому Подонні побутують схожі до відо-

мих на сусідніх савроматських пам'ятках бляхи у вигляді фігур та голів вовка і ведмедя. На низці блях Лісостепу прослідковуються фракійські впливи у стилізації образів. Оригінальними є знахідки, орнаментовані фігурками півників. Саме до IV ст. до н.е. відноситься переважна більшість блях з дорогоцінних металів. У курганах 1 (1897-1898 рр.) біля Вовківців та 63 поблизу Бобриці знайдена вузда із налобниками та нашічними бляхами з дорогоцінних металів. Більшість подібних уборів цього часу тяжіє до Степової Скіфії. Багато блях мають округлу форму, іноді вони оформлені у вигляді розеток; причому й у тих, й у інших зустрічається прорізний щиток.

Вторгнення сарматів у Північне Причорномор'я, відтік скіфів до Нижнього Подніпров'я та Криму знаменували собою занепад класичної скіфської культури. Разом з іншими складовими матеріальної культури, скіфський комплекс спорядження коня, в тому числі більшість різновидів блях, припинили своє існування.

© С.А. Задников
(г. Харьков)

Торговые связи Бельского городища с античными городами Северного Причерноморья

Греческие колонии, возникшие в Северном Причерноморье около середины VII в. до н.э., сыграли огромную роль в жизни варварских племен, наполнив её новым содержанием. Уже с самого начала своего появления на берегах Черного моря греки начали устанавливать торговые отношения с лесостепными земледельческими племенами.

Одним из первых поселений, куда практически сразу же после основания эллинских факторий на берегах Северного Причерноморья, начали поступать греческие товары, было Бельское городище. Самые ранние предметы античного импорта, найденные при раскопках Западного укрепления датируются третьей четвертью VII в. до н.э. Первая греческая столовая посуда, привезенная на Бельское городище, была представлена двумя видами сосудов (ойнохоя и килик), предназначенных для — застоля, в том числе и для распития напитков. В конце VII - начале VI в. до н.э. ассортимент керамического импорта дополнили тарелки, блюда, кратеры и кувшины.

Предметом торговли была тарная керамика практически всех поступавших в Северное Причерноморье центров (Хиос, Клазомены, Милет, Лесбос, Аттика), а также столовая посуда производства южной и северной Ионии.

Торговые отношения в ранний период могли осуществляться как речными, так и сухопутными путями лишь с античным поселением Борисфенида.

Во второй четверти VI в. до н.э. торговый обмен с Березанью постепенно затухает, а лидирующее положение в импорте греческой керамики на городище заняла Ольвия. С этого времени количество предметов античного импорта, поступавших в Лесостепь, значительно возросло. Со второй половины VI в. до н.э. в Бельск импортируются новые виды столовой керамики и посуды специального назначения, среди которых можно отметить лекифы, ольпу, скифос, кувшинчики, лутерии, использовавшиеся не только для питья и застолья, но и для благовоний, умывания и даже освящения. Эти перемены свидетельствует о возросших потребностях и развитых вкусах верхушки бельского общества, желающей приобщиться к античной культуре. Со второй половины VI в. до н.э. в Лесостепь начинают поступать тарные амфоры новых центров (Абдеры, Фасос, Менда), нашедшие отражение и в археологических материалах Бельска.

Около середины-третьей четверти VI в. до н.э. на Бельском городище появляется столовая посуда из Аттики.

Вероятно, около середины VI в. до н.э. в Днепро-Донецком междуречье возникает важный торговый путь с Боспором, так называемый Муравский шлях. Вдоль него и его ответвлений в Лесостепи возникает большое количество укрепленных городищ и неукрепленных поселений — селищ, которые также включились в торговый обмен с античными центрами. Немаловажную роль в этом процессе играло, возможно, Бельское городище.

Со второй половины V в. до н.э. основная жизнь на Бельском городище была сосредоточена на Восточном укреплении. При раскопках здесь обнаружено большое количество предметов античного импорта, среди которых заметно преобладает греческая керамика. В IV в. до н.э. произошла смена набора античных амфор на городище. Появляются новые центры, которые импортировали свое вино: Гераклея, Книд, Менда, Синопа, Родос. Следует отметить, что эти перемены коснулись всего Северного Причерноморья.

В позднескифское время прослеживаются слабые связи Бельского городища с Боспором. Основная торговля, видимо, также осуществлялась с Ольвией.

Таким образом, Бельское городище является единственным памятником в Лесостепи, на которое греческий импорт поступал на протяжении всего скифского периода. Изучение античной керамики этого памятника позволило установить ассортимент тарной и столовой посуды, поступавшей на городище, определить пути её ввоза, а также уточнить время жизни на различных участках столь масштабного поселенческого комплекса, каким являлось Бельское городище — региональный центр племен скифского времени в бассейнах рек Ворскла и Псел.

Огромное количество античной керамики и других импортных предметов, поступавших на городище в результате торгового обмена с греческими полисами, обнаруженных при многолетних археологических раскопках, в случае создания музейного комплекса в Бельске, позволяют оформить интересную экспозицию, посвященную проблеме греко-варварских отношений и места Бельского городища в этом процессе.

© П.Я. Гавриш
(м. Полтава)

Розкопки селища скіфської доби в урочищі Царина на території Більського городища

На території Великого Більського городища в урочищі Царина знаходиться велике селище скіфської доби з попелищами (зольниками) на поверхні. Селище займає площу приблизно 14 га. На поверхні селища на свіжозораному полі помітні 8 попелищ. Одні з них ще добре проглядаються на горизонті і досягають висоти 0,4-0,5 м, інші — помітні лише за світлими плямами попелу на поверхні чорнозему. П'ять попелищ, утворюючи неправильної форми коло, розташовані у центральній частині селища. На південно-східній периферії знаходиться найбільш потужне попелище (висотою бл. 0,30 м і діаметром до 25 м), яке 1906 р. розкопав відомий російський археолог В.О. Гордцов.

У 1996 р. нами були продовжені розкопки на селищі Царина. Місце для розкопу вибране у північній частині селища, поруч з польовою дорогою. Тут знаходилося друге за величиною попелище. На початок розкопок воно мало діаметр 25-30 м, висоту — 0,35-0,40 м. Розкоп на попелищі охопив його центрально-західну та північно-західну частини, а також з півночі вийшов поза межі попелища на 15 м. Максимальна довжина розкопу становила 40 м, ширина — 10 м. Загальна площа розкопаної території дорівнювала 290 кв. м.

У процесі розкопок для вивчення стратиграфії та фіксації артефактів і археологічних об'єктів у культурному шарі ми виділяли окремі пласти товщиною 0,2 м, ведучи їх рахунок від сучасної по-

верхні. Верхній пласт культурного шару попелища, як і всього селища Царина, зруйнований на глибину 0,20–0,25 м багаторічною оранкою. У другому пласті (глибина від 0,20 до 0,40 м від сучасної поверхні) чітко було помітно, що в межах розкопу виділяються дві частини культурних нашарувань, які різняться між собою: 1) у межах попелища (довж. бл. 25 м), де у ґрунті присутня зола та зрідка дрібні вуглинки, причому її концентрація в центрі дещо вища, з великою кількістю артефактів; 2) поза попелищем (довж. бл. 15 м), де попіл у ґрунті відсутній, а насиченість артефактами менша. Між цими ділянками розкопу відмінності спостерігалися і в матеріальній культурі та хронології. На першій ділянці переважали архаїчні форми ліпленого посуду, знайдені бронзові цвяхоподібні шпильки, бронзовий дволопатевиий наконечник стріли, які датуються в межах від кінця VII – VI ст. до н. е. У центрі попелища спостерігалися контури якоїсь невеликої прямокутної будівлі, знищеної вогнем. В культурних відкладеннях на другій ділянці розкопу (поза попелищем) переважали матеріали більш пізнього часу — другої половини VI – V ст. до н. е.

Другий пласт розкопу характеризувався загалом високою насиченістю культурними рештками — 7813 знахідок, в середньому на 1 квадратний метр їх припадало майже 30, а в межах попелища — на третину більше. Серед артефактів із заліза маємо: фрагмент ножа, цілий ніжик, два шила, фрагмент втулки дротика, уламок дротяного браслету. Бронзові вироби виявлено такі: дві цвяхоподібні та дві посохоподібні шпильки, дволопатевиий наконечник стріли. Зразків античного імпорту у вигляді фрагментів амфор виявлено 124. Серед античного посуду є уламок вінця мисочки діаметром 24 см, внутрішня поверхня якої вкрита фарбою бурого кольору, та фрагмент вінця амфори діаметром 12 см. Також знайдене днище сіроглиняної миски з невисоким пружком по краю, діаметром 10 см. Цікава маленька намистина калачикоподібної форми.

Третій пласт культурних нашарувань у розкопі залягав на глибині від 0,4 до 0,6 м. У ньому також спостерігалася картина, аналогічна другому пласту: виділялося попелище з матеріалами VII–VI ст. до н. е. та культурні відкладення поза попелищем — в

основному VI ст. до н. е. Серед артефактів трапилися культові атрибути, виготовлені з глини. Це маленька "паляничка" діаметром 5,0 x 5,5 см і товщиною 2,1 см. Верхній бік виробу опуклий, а нижній — плаский, на ньому є відбитки зерен проса та слабкі вдавнення круглою паличкою (дм. бл. 1 см). Інша знахідка — фрагмент зооморфної фігурки — ніжки чи хвостика тварини. У межах розкопу в третьому пласті виявлено 70 уламків глиняних стінок горнів, які мали оплавлену поверхню. Серед них на 30 уламках добре помітні сліди залізного шлаку. На території попелища їх знайдено лише одиниці, а переважна більшість трапилася поза ним. Залізні вироби серед виявлених артефактів репрезентують: фрагменти ножа з горбатою спинкою, ножики з черешком, шило зі слідами дерев'яної ручки на черешку, фрагмент шила, стамеску, серп, уламок псалія, ланку вудил з кільцями на краях, цвяхоподібну шпильку з грибокподібною голівкою. Бронзові вироби: два трилопатових наконечники стріл, кільцева сережка з дроту, браслет з дроту товщ. 4 мм, один з кінців якого має вигляд голівки змії.

Культурні нашарування четвертого пласта (глибина від 0,6 до 0,8 м) були поширені на більшій частині розкопу. Серед виявлених у культурному шарі артефактів традиційно переважають фрагменти ліпленого посуду. У четвертому пласті було кілька культових предметів. Зокрема, це уламок вотивної чашечки, посудинка чашкоподібної форми, уламок передньої частини невеличкої зооморфної статуетки з відбитою головою, що нагадує бичка. Виявлені численні знахідки, пов'язані з діяльністю металургів і ковалів. Це уламки стінок металургійних печей і ковальських горнів. Всього зафіксовано 56 таких знахідок. З них на 20 добре помітні сліди залізних шлаків, решта мають оплавлену поверхню. Серед знайдених залізних виробів: уламки леза двох ножів, фрагмент ручки ножа з двома заклепками для кріплення накладок, частина маленького серпа з гачкоподібною ручкою. Антична кераміка траплялася порівняно рідко: 30 маловиразних уламків амфор, один фрагмент вінця діаметром бл. 14 см та 3 фрагменти ручок. Культурний шар у четвертому пласті навколо попелища датується VI — початком V ст. до н. е.

П'ятий пласт культурних нашарувань у межах розкопу залягав на суглинковій материковій поверхні, на глибині від 0,8 до 1,15 м. У центральній частині попелища культурний шар практично вичерпався й артефакти тут майже не траплялися. На периферії попелища культурний шар п'ятого пласта поступово товщав і досяг глибини 0,95 - 1,10 м від поверхні розкопу. Далі на північ спостерігалось коливання за глибиною максимального залягання культурних решток — від 0,85 до 1,15 м. Насиченість артефактами по всьому розкопу приблизно однакова. Виявлено ще 62 уламки фрагментів металургійних печей або ковальських горнів. Серед них на 23 шматках були добре помітні сліди залізного шлаку. Залізні вироби: 2 шила, фрагмент маленького серпа, голка товщиною 1 мм і довжиною 5,4 см, пластина від панцира (3,1 x 1,7 см), цвяхоподібна шпилька.

На території розкопу 1996 р. виявлені чотири археологічні комплекси-ями. Вони репрезентують руїни будівлі господарського призначення, погрібки, сміттеві ями.

Підсумовуючи результати досліджень 1996 р. на селищі Царина, можна припустити, що воно існувало приблизно з сер. VII до поч. V ст. до н. е. Мешканці селища займалися землеробством, скотарством, різноманітним присадибним виробництвом. Особливе місце посідало ремесло — добування та обробка заліза, бронзоліварництво.

© В.В. Шерстюк
(м. Полтава)

Селища Ворсклинської групи пам'яток скіфського часу між Пслам та Ворсклою у південно-західній окрузі Більського городища

Ділянка Середнього та Нижнього Поворскля, а також значна частина межиріччя Ворскли і Псла у скіфський час була освоєна автохтонними племенами лісостепового землеробського населення або населенням культури "скіфського типу", за якою в середовищі багатьох учених-археологів у першій пол. ХХ ст. закріпилася назва "культури зольників". За останні роки в результаті розвідкових досліджень кількість відомих поселенських пам'яток скіфського часу південно-західної округи Більського городища зросла у кілька разів, що дозволяє певною мірою зробити висновки щодо характеру заселення цієї території у вказаний період. Публікація покликана висвітлити та проаналізувати деякі особливості у топографії розміщення селищ названої епохи на різних стадіях їх існування та розвитку. До аналізу залучені поселення Поворскля південніше Більського городища, пам'ятки за течією рр. Полузір'я, Говтви та її приток (Середньої, Вільхової, Кратової, Великої Говтв).

Слід відзначити, що всі поселення скіфського часу (крім пізньоскіфського періоду) межиріччя Ворскли і Псла мають спільний набір ознак, характер яких дозволяє віднести їх до єдиного угруповання пам'яток Ворсклинської групи, центром якої, безсумнівно, було Більське городище. Матеріали селищ Припсілля скіфського часу мають яскраво іншу матеріальну культуру, яка аж ніяк не може бути суто хронологічною відмінністю, а виступає різноетнічним індикатором цих двох груп старожитностей — Ворсклинської та Посульсько-Псільської.

На окресленій території умовно можна виділити селища кількох етапів існування, умовно — раннього, середнього та пізнього. Відразу ж варто відзначити, що питання абсолютної хронології тут підніматися не можуть, т. я. рядові поселенські пам'ятки скіфського часу окресленої території розкопками досліджувалися не надто широко. І наші висновки базуються, переважно, на результатах розвідкових обстежень. Але, як показує практика, на тих поселеннях, час появи яких достеменно (розкопками) віднесений до ранньоскіфської епохи, матеріали скіфської архаїки у великій кількості зустрічаються і серед підйомних матеріалів. Тому знахідки, здобуті під час розвідкових обстежень, можна, з певними корективами, використати для аналізу часу появи та існування того чи іншого селища.

Для поселень скіфського часу окресленого регіону на різних етапах їх існування помічені дві своєрідні топографічні особливості розміщення. Перша з них ("широтна") простежується при вивченні вказаних пам'яток зі сходу на захід — від Ворскли до Псла.

Для раннього етапу характерні обов'язкова наявність порівняно великої кількості попелястих скупчень на території поселень, причому — часто доволі значних розмірів, а також велика питома вага уламків кераміки архаїчного посуду, зокрема, чорнолискованого високої якості лощення. Так, найдавніші селища з виразними архаїчними рисами, розміщуються у більшості випадків на краю плато корінного правого берега р. Ворскли. Західніше вони поширюються недалеко: подібні (синхронні) поселення відомі на обох корінних берегах (більше — на лівому, тобто, ближчому до Ворскли) річок Вільхової та Середньої Говтва (система Говтва — Псел) та, в меншій мірі, — Полузир'я (права притока р. Ворскли). У цьому, меридіонально витягнутому проміжку від Більського городища на півночі і аж до Сттарих Санжар на півдні, зосереджена основна маса ранніх селищ скіфського часу Ворсклинсько-Псільського межиріччя.

Необхідно також зауважити, що життя на багатьох ранньоскіфських селищах не припинялося і за середньоскіфського часу, про що свідчать знахідки матеріалів обох цих періодів. Але окремі

з поселень були засновані лише в середньоскіфський час, і вони не містять матеріалів доби скіфської архаїки. Такі "чисті" селища вказаного періоду зустрічаються у межиріччі Ворскли-Говтви та Ворскли-Полузир'я (поряд із ранньоскіфськими), а також характерні для течій річок Говтви і Великої Говтви, де останні на сьогодні складають єдину, хоча і невелику, групу поселень скіфського часу. Від попередніх вони відрізняються відносно меншою кількістю зольних підвищень на власній території (від 1 до 5, дуже рідко — більше), їх меншою потужністю, а також появою на цих ділянках поряд із зольниками (зазвичай, на периферії) інших плям — суглинкових, що є, згодом, рештками зруйнованих жител. Серед підйомних матеріалів уламки чорнолискованого посуду хоча і наявні, але представлені малим відсотком та низькою якістю лискування його поверхні.

"Чисті" селища пізнього етапу характеризуються відсутністю зольних плям на їх території, можливою наявністю суглинкових скупчень розтягнутих решток споруд, мінімальною потужністю культурних нашарувань (зазвичай, лише в межах орного шару), значною площею концентрації знахідок, відсутністю кераміки з лискованою поверхнею, а також високою питомою вагою фрагментів амфорної тари. "Чистих" поселень пізньоскіфського часу західніше р. Вільхової / Середньої Говтв на сьогодні невідомо, вони виявлені лише у межиріччі останніх та Ворскли.

Таким чином, майже всю територію межиріччя Ворскли і Псла на південний захід від Більського городища можна включити до ареалу заселення носіями культури автохтонного землеробського населення скіфського часу. На цій ділянці простежується поступове просування вказаних племен зі сходу на захід, від правобережжя Ворскли долинами приток Говтви у бік Псла. Освоєння нових територій на середньому етапі майже досягає останньої ріки, включивши, таким чином, усе Ворсклинсько-Псільське межиріччя до ареалу розселення Ворсклинської групи пам'яток скіфського часу. Подібної закономірності із півночі на південь не спостерігається.

Крім того, на цій території виявлена ще одна особливість ("висотна") розміщення селищ скіфського часу на різних етапах,

що особливо добре прослідковується саме на ділянці між річками Ворсклою, Полузір'ям і Вільховою Говтвою. Основна маса поселень ранньоскіфського часу розташовується на краю схилів плато корінних берегів цих повноводних рік (а також Середньої Говтви). Пізніше кількість селищ на порядок збільшується, і вони з'являються у глибині плато корінних берегів, розміщуючись на краях схилів сезонно обводнених (принаймні, на сьогодні) балок. А у пізньоскіфський час переважна більшість поселень займає ще вище топографічне положення, зазвичай — неподалік попереднього селища, але вище від нього за схилом плато.

Такі спостереження були зроблені під час детальних і суцільних обстежень окремих ділянок долин р. Вільхової Говтви поблизу Диканьки та Водяної Балки, а також у межиріччі Ворскли і Полузір'я біля с. Жуки Полтавського району. Наразі важко достеменно визначити причини такої зміни топографії. Можливо, основним чинником у цьому виступив кліматичний фактор.

Міждовготривалими поселеннями на ділянці межиріччя Ворскли, Полузір'я та Вільхової / Середньої Говтв повсемісно трапляються численні місцезнаходження скіфського часу, що яскраво свідчать про широке господарське освоєння усєї цієї території на початку раннього залізного віку. Майже всі селища мають ознаки, притаманні для пізньоскіфської доби (велика площа поширення матеріалів, знахідки винятково уламків кухонного посуду, часто — висока топографія тощо), що опосередковано дає змогу віднести їх до числа короткочасових поселень, або "літників" саме цього часу. Такий характер заселення території (розсіяний і короткотривалий на одному місці) у пізньоскіфський час може пояснити і дуже малу кількість відомих до сьогодні поселень цієї епохи.

© С.С. Бессонова, М.П. Сиволап
(м.м. Київ, Черкаси)

Погребение IV в. до н.э. у с. Нетеребка на Роси (об одном типе погребальных сооружений Причерноморской Лесостепи)

Столбовые гробницы в ямах с деревянной облицовкой стен относятся к числу распространенных погребальных сооружений скифского времени лесостепной зоны междуречья Днестра и Дона, а также Днепровского Правобережья. Выделяются четыре основных региона их концентрации: бассейны Тясмина и Роси, среднее течение Северского Донца и правобережье Среднего Дона. Как правило, это воинские захоронения высокого ранга, одиночные или парные. В Днепровском Правобережье в разные периоды эти гробницы составляли от 10 до 30 % всех исследованных захоронений. На Среднем Дону и Северском Донце — около 10-20 % (*Гречко, 2010*). К наиболее "стандартизованным" относятся 9-ти столбовые гробницы в квадратных или почти квадратных ямах без дромоса или с небольшим дромосом, расположенным возле одного из углов. Налицо четкая маркировка углов, середины стенок и центра склепа, восходящие, вероятно, к единому типу столбового святилища. Типично скифский погребальный инвентарь захоронений позволил отнести и сами столбовые гробницы к скифскому компоненту в культуре ряда регионов лесостепной зоны. Например, столбовые гробницы с применением дерева и камня в конструкции типичны для скифских элитарных захоронений VII в. до н.э. на Среднем Днестре, оставленных пришедшим с востока населением (*Смирнова, 1972; 1987*).

Столбовая бездромосная гробница была исследована в 2011 г. в кургане Козацкая Могила на левом берегу Роси, близ с. Нетереб-

ка Корсунь-Шевченковского р-на Черкасской обл. На момент раскопок высота насыпи достигала 1,8 м, а диаметр 40 м. Под насыпью открыты два захоронения: погребение № 1 (основное, ограблено) и № 2 (конское в катакомбе 2-го типа), а также площадка с остатками тризны, окруженная двумя кольцевыми рвами.

Погребение № 1 совершено в квадратной столбовой яме размерами 3,9 x 3,9 м и глубиной 1,95 м, перекрытой плитами. По углам ямы и посередине каждой стенки вкопаны столбы, 9-й столб — установлен в центре. Вдоль стен сооружены канавки с остатками вертикальной деревянной облицовки. Близкие по конструкции склепы конца V в. до н.е. (совпадает даже площадь), но с дромосами, открыты в кургане Скифская Могила возле Мотронинского городища (*Скорый, Хохоровски, 2009*). В могиле были выявлены останки двух основных погребенных: взрослого и подростка 10-12 лет. От инвентаря сохранились: две амфоры (Солоха-1 и гераклеяская), обломки деревянного блюда с костями животных, остатки бронзового наборного пояса, 66 бронзовых наконечников стрел, в т. ч. два набора по 29 наконечников каждый, два целых ножа и несколько фрагментов, стеклянные бусы 4-х типов, кусочки тонких костяных пластинок, 2 лепных фрагмента и обломки крупной (точильной?) плиты из песчаника. Сохранились также два изделия из драгоценных металлов: гривна в виде золотой проволоки длиной 55 см и толщиной 0,3 см, а также серебряная позолоченная пластина от головного убора с изображением четырех крылатых грифонов. Пластина была свернута в несколько раз и спрятана в тайнике — ямке в полу склепа.

Конское погребение находилось на расстоянии около 3 м к востоку от погребения № 1. Конь лежал на левом боку, головой в сторону основного захоронения. Погребение также ограблено, сохранились железные удила и псалии, пряжка и костяная проколка. Захоронения коней в отдельных могилах характерны для Поросья. На площадке с остатками тризны найдены фрагменты лепных сосудов, чернолакового килика, горла гераклеяской амфоры с энглифическим клеймом, обломки костей животных. Курган можно датировать серединой -3-й четв. IV в. до н.э.

Обряд захоронения и инвентарь типичны для так называемых "дружинных" захоронений этого периода как степной зоны, так и лесостепной. Тип погребального сооружений, учитывая его значительное сходство с гробницами в упомянутых выше регионах, может быть свидетельством этнокультурной близости населения, оставившего эти захоронения. Кроме поросских и тясминских аналогий V-IV вв. до н.э., особый интерес представляют типологически близкие 9-ти столбовые гробницы без дромосов могильников Старый Мерчик и Песочин на Северском Донце. В первом случае — это захоронения середины — 2-й пол. IV в. до н.э., а во втором (кк.2 и 25) — последней четв. V — 1-й пол. IV вв. до н.э. (Бабенко, 2005; Гречко, 2010, с. 136-137). Правда, все эти гробницы меньших размеров. На Среднем Дону столбовые гробницы отличаются большими размерами и нередко имеют большее количество столбов. 9-ти столбовые квадратные в плане гробницы есть на могильниках Русская Тростянка (к. 17) и Мاستюгино (кк. 16/36 и 19/37, с дромосами). Все это захоронения второй пол. — конца IV в. до н.э. (Либеров, 1965, с. 27, табл. IX).

Для бассейна Ворсклы, в т. ч. для курганных могильников в окрестностях Бельского городища, столбовые склепы представляют большую редкость. На сравнительно хорошо исследованном Перещепинском могильнике зафиксирован всего лишь один склеп с 6-ю столбами и дромосом, на могильнике Скоробор — два склепа с 6-ю столбами (к. 18 и к. 19 с дромосом), последний — IV в. до н.э. (Шрамко, 1987, с. 147-148, 150-151). Это обстоятельство подчеркивает разноэтничность населения бассейна Ворсклы с одной стороны, и Северского Донца — Среднего Дона с другой, что определяется и иными археологическими критериями. С другой стороны, "сепаратная этнокультурная близость" Северского Донца — Среднего Дона (Медведев, 2009) в какой-то мере может быть расширена, в особенности в конце V - IV вв. до н.э., и на Днепровское Лесостепное Правобережье.

Заболевания зубов населения Бельского городища скифского времени

Определение физического состояния, степени здоровья древних сообществ, помимо изучения материальной культуры ее носителей, способно пролить свет на условия среды обитания и ряда вопросов развития этого населения (1; 2).

Целью работы стало изучение заболеваний зубочелюстной области представителей РЖВ Левобережной Украины в связи с общими данными о человеке и как показатель распространенности общесоматических болезней.

Материалом исследования послужили костные останки 107 представителей скифского времени, обнаруженные на территории Бельского городища и его округи в охранных раскопках последнего десятилетия (52 мужских, 35 женских, 20 детских скелетов). Обработка материалов проводилась методами, сложившимися и принятыми в судебно-медицинской и стоматологической практике (3; 4). Для статистической обработки полученных данных использовались стандартные программы. Вероятность между средними арифметическими (M1 и M2) оценивалась по критериям t Стьюдента-Фишера (5). Отличия считались вероятными при $p < 0,05$. Расчеты проводились на ПЭВМ с использованием программного обеспечения Microsoft Office Excel.

Для обозначения зубов в зубной дуге использована классификация Всемирной организации здравоохранения (ВОЗ), для определения кариеса — показатели патологии, применяемые в стоматологии и криминалистике (6-8).

Результаты исследования. При сравнительных медицинских оценках важным представляется установить идентичность коли-

чественного содержания (процентного соотношения) основных микроэлементов структуры зубов исследуемого населения. В результате спектрального анализа зубных органов постоянной смены у населения раннего железного века и современных жителей микрорегиона отличий в минеральном составе зубов не обнаружено.

Анализ общей характеристики физического состояния показывает, что продолжительность жизни населения скифского времени (с учётом детской смертности) составляла — 25 лет (женщины — 24,5 и мужчины — 25,5 лет). Средний рост женщин — 165,0 см, мужчин — 170,0 см. Скифская подвыборка отличается следами травм практически всех отделов скелета. Абсолютное большинство повреждений не совместимы с жизнью, без элементов консолидации костной ткани (травматизм боевого характера). Показатели физического состояния представителей исследованного населения РЖВ подаются в табл. 1.

Только у одного ребенка (3-4 лет) установлены следы перенесенной черепно-мозговой травмы (в которую были вовлечены зубы).

В женской выборке отмечаются системные дегенеративно-дистрофические поражения опорно-двигательного аппарата и изменения позвоночника, что ассоциируются с возрастными изменениями организма. Нарушения, связанные со старением, выявлены в мужской серии анатомических препаратов. В костях и зубах 10 мужчин прослежены признаки, которые можно трактовать как социальные маркеры (а именно, признаки профессиональной принадлежности).

Отметим, что практически у всех 87 изученных взрослых зубы имели мезодонтный тип. У 3 индивидов (2 мужчин и женщины) — макродонтия. У всех вестибулярная сторона фронтальной группы зубов имеет клиновидную форму. В челюстях одного взрослого индивида (мужчина), на альвеолярной части, имеются ступенчатые костные наросты-пластины (торусы — доп. адаптивные образования, вызванные значительными жевательными, механическими нагрузками). Следует признать, что эти анатомические образования характеризуют зубо-челюстную область как массивную, способную противостоять значительным физическим нагрузкам. Особенности размеров и формы зубов, строения челюстей у исследованного населения эпохи приводятся в табл. 2.

Физическое состояние населения.

Табл. 1

Кол. скелетов ♀, ♂	возраст (лет)	рост (см)	Травмы костей		Изменения скелета возрастные изменения		Социальные маркеры	
			абс.	%	абс.	%	абс.	%
			♀n=35	24,5	165,5	13	37,0±8,3	2
♂n=52	25,5	170,0	12	21,5±5,7	2	4,0±2,7	10	18,0±5,3
всего 87	25,0	167,0	25	29,0±4,8	4	4,5±2,2	10	12,0±3,5

Примечание: 0 – отсутствие признака, ♀ – женщины, ♂ – мужчины.

Табл. 2

Кол. скелетов ♀, ♂	Особенности размеров и формы зубов						Особенности строения челюстей					
	мезиодонтия		микродонтия		микродонтия		форма вестибулярной поверхности фронтальной группы зубов		гиподонтия		торусы	
	абс.	%	абс.	%	абс.	%	абс.	%	абс.	%	абс.	%
♀n=35	34	97,0±2,8	1	3,0±2,8	0	0	клинновидная	100,0	0	0	0	0
♂n=52	50	96,0±2,7	2	4,0±2,7	0	0	клинновидная	100,0	2	4,0±2,7	1	2,0±1,9
всего 87	84	95,5±2,2	3	4,5±2,2	0	0	клинновидная	100,0	2	3,0±1,8	1	1,5±1,3

Примечание: 0 – отсутствие признака, ♀ – женщины, ♂ – мужчины.

Табл. 3

Кол. скелетов ♀, ♂	Заводлевание зубов.											
	кариес и осколочки		Травма зубов		пародонтопатии		аномалии прикуса		социальные маркеры		адаптив	
	абс.	%	абс.	%	абс.	%	абс.	%	абс.	%	абс.	%
♀n=35	3	9,0±4,9	0	0	0	0	3	9,0±4,9	0	0	1	3,0±2,8
♂n=52	8	14,0±4,8	2	4,0±2,7	3	6,0±3,3	2	4,0±2,7	10	18,0±5,3	2	4,0±2,7
всего 87	11	13,5±3,7	2	3,0±1,8	3	4,5±2,2	5	6,0±2,5	10	12,0±3,5	3	4,5±2,2

Примечание: 0 – отсутствие признака, ♀ – женщины, ♂ – мужчины.

Табл. 4

Распределение карриозных полостей (КП) по анатомической классификации Блэка.

Кол. скелетов ♀ ♂	Кол. зубов с КП		Класс по Блеку						Смешные КП абс./%	Разрушенные зубы абс./%	Утраченные зубы абс./%
	абс.	%	I класс абс./%	II класс абс./%	III класс абс./%	IV класс абс./%	V класс абс./%	КП цемента абс./%			
♀ n=35	1045	6,0±4,0	0/0	2/6,0±4,0	0/0	0/0	2/6,0±4,0	2/6,0±4,0	0/0	4/12,0±5,5	
♂ n=52	1555	12,0±4,5	1/2,0±1,9	0/0	0/0	0/0	5/7,5±3,7	4/6,5±3,5	1/2,0±1,9	0/0	
всего 87	2600	10,0±3,2	1/1,5±1,3	2/3,0±1,8	0/0	0/0	7/9,0±3,0	6/7,5±2,8	1/1,5±1,3	4/5,0±2,3	

Примечания: 0 – отсутствие признаков, ♀ – женщины, ♂ – мужчины.

Табл. 5

Глубина карриозных полостей (КП).

Кол. скелетов абс.	♀, ♂ с КП	Кол. зубов пораженные		Топографические классы								
		абс.	%	начальный		поверхностный		средний		глубокий		
				абс.	%	абс.	%	абс.	%	абс.	%	
♀ n=35	2	1045	2	6,0±4,0	0	0	3	9,0±4,9	1	3,0±2,8	0	0
♂ n=52	6	1555	6	12,0±4,5	0	0	5	7,5±3,7	3	6,0±3,3	1	2,0±1,9
всего 87	8	2600	8	10,0±3,2	0	0	8	10,0±3,2	4	5,0±2,3	1	1,5±1,3

Примечания: 0 – отсутствие признаков, ♀ – женщины, ♂ – мужчины.

Табл. 6

Распределение карриозных полостей (КП) по возрастным категориям.

Кол. скелетов n=107	Кол. пораженных скелетов по возрастным периодам											
	1 период		2 период		3 период		4 период		5 период		5А период	
	поражены абс./%	всего	поражены абс./%	всего	поражены абс./%	всего	поражены абс./%	всего	поражены абс./%	всего	поражены абс./%	всего
10	0/0	10	0/0	25	1/1,0±1,0	25	3/3,5±1,7	22	5/5,5±2,2	15	2/2,5±1,5	

Примечания: 0 – отсутствие признаков; 1 период – от 6 до 12 лет, 2 период – от 12 до 21 года, 3 период – от 21 до 40 лет, 4 период – от 40 до 60 лет, 5А – подгруппа индивидов от 60 лет и старше.

Отметим также, что детское население не имело отклонений в строении и форме зубной области. Только у одного ребенка (3-4 года) отмечена гиперплазия эмали (эмалевая капля), а у взрослого мужчины (45 лет) — гиперцементоз (как показатели адаптации тканей зубов, особенно тканей пародонта, на значительные механические и жевательные нагрузки).

Анализ стоматологического статуса населения городища показывает, что в детских костных останках заболеваний зубочелюстной области нет (табл. 3). При таком здоровье естественная смерть в возрасте до 12 лет — маловероятна.

У населения городища и округи в целом установлены факты преждевременной утраты зубов, травмы зубов как следствие нарушения (аномалии) прикуса. В зубах прослежены признаки, относящиеся к социальному маркированию (кстати, в погребениях выявлены комплекты снаряжения всадника и коня, указывающие на занятия верховой ездой, образцы вооружения — профессиональные воины, социально-престижные артефакты, использовавшиеся элитой местного сообщества). Обнаружены следы пародонтопатий. В среде мужчин 2 особи имели травматические повреждения исключительно зубов.

Выявлен кариес, в отдельных случаях и по две кариозные полости в одном зубе (возможно, в данной группе имел место факт утраты зубов в результате осложнений кариеса). Важно подчеркнуть, что диагностированные кариозные полости (КП) часто были связаны с повреждением цемента корня зубов (выделены КП цемента) и относятся к смежным (комбинированным — слитым) полостям II и V кл, по Блэку. В ходе анализа можно было предположить, что кариес распространялся от цемента корня зубов (кариес у современного населения часто диагностируется на этапе разрушения эмали, проникая первично с корневой части зуба).

Выявлены следы проведенного лечения и определенных профилактических мероприятий.

Нами выведена характеристика кариеса из расчета на показатели локализации, глубины, вовлеченности возрастных категорий людей, интенсивности и распространенности кариеса.

В детской выборке, по причине не естественной утраты молочных и постоянных зубов, насчитывается 440 зубов. У женщин

— 1045, у мужчин — 1555 зубов. Распределение КП по анатомической кл. Блека у взрослого населения Бельска приводится в табл. 4.

Локализацию кариеса удалось проследить не во всех зубах, поврежденных этой патологией. Примечательной особенностью является факт отсутствия КП I, III и IV класса по Блеку. Вовлечены вестибулярная (по 1/3, 1/4, 1/5 площади зуба), контактные (занимают 1/4 мезиальной и 1/3 дистальной) поверхности. Язычная/небная стороны — не поражалась.

Глубина КП у взрослого населения Бельского городища приводится в табл. 5. Глубина была прослежена не во всех зубах, в связи с полной разрушенностью коронок (отмечена утрата 4-х зубов по причине осложнений кариеса). Примечательной особенностью является относительно небольшое число случаев глубокого кариеса и его осложнений.

Распределение КП по возрастным категориям обитателей Бельского городища подается в табл. 6.

Видно, что кариес для жителей Бельского городища был проблемой возрастного диапазона — 40 лет и старше. А отсюда, скорее всего, это явление было затяжным, длительно развивавшимся. Процесс не доходил до появления большого количества смежных КП.

Распространенность и интенсивность кариеса у населения Бельского городища показывает табл. 7. Более низкая интенсивность и распространенность кариеса у женщин, нежели у мужчин, может объясняться меньшим числом (почти в 2 раза) исследованных скелетов. Важно, что оба показателя низкие (по современным представлениям).

Нельзя обойти вниманием и обнаруженные у населения Бельска факторы риска развития патологии зубов, в частности, зубные минерализованные отложения (далее — З.Н.) (9). Перечень зубов, на которых наблюдались эти образования, с описанием особенностей и размеров, периодом образования при жизни, приводится в табл. 8.

Табл. 8

Реестр зубов с минерализованными отложениями (З.Н.)			
Зубы/особенности	Дети	Женщины	Мужчины
зубы с З.Н.	временные и постоянные зубы	все зубы	все зубы
особенности	постоянные зубы с З.Н. без КП	все возрастные группы с З.Н.	все возрастные группы с З.Н.

Кол. скелетов	Женские скелеты		Интенсивность	Распространенность	Мужские скелеты		Интенсивность	Распространенность
	всего	С			всего	С		
		абс.				%		
87	35	3	0,1	9,0±4,9	52	8	0,2	14,0±4,8

Распространенность в серии – 12,5±3,5; интенсивность кариеса зубов в серии – 0,1; половых – 0,2

Табл. 7

Характеристика зубных минерализованных отложений (З.Н.).

Дети ↑ ↓, ♂ ♀	с З.Н.		Формы (1, 2, 3, 4, 5) З.Н. (Касимова, Арсланова, 2011)									
	абс.	%	«тонкая линия»		«волося»		«полудушка»		«нависающий ком»		абс.	%
			абс.	%	абс.	%	абс.	%	абс.	%		
↑ ↓ n=20	4	20,0±9,1	2	10,0±7,5	0	0	0	0	0	0	1	5,0±5,0
♀ n=35	7	22,0±7,1	6	18,0±6,5	0	0	0	0	0	0	1	3,0±2,8
♂ n=52	12	23,5±5,7	0	0	0	0	0	0	5	7,5±3,7	1	12,0±4,5
всего 107	всего – 23	21,5±3,8	8	9,0±2,7	0	0	0	0	6	6,5±2,3	9	10,5±2,9

Примечания: 0 – отсутствие признака, ♀ – женщины, ♂ – мужчины, дети – ↑ ↓.

Табл. 12

Локализация З.Н. на зубах населения Бельского городища, с описанием занимаемой поверхности зубов и элементами проявлений, подана в табл. 9.

Табл. 9

Локализация зубных минерализованных отложений (З.Н.).

Дети т 1, ♀, ♂ Учستок	Дети	Женщины	Мужчины
		шейка зуба	шейка зуба – вся поверхность коронки зуба

У одной представительницы женской группы скифского времени удалось снять электронный спектр наложений (табл. 10).

Табл. 10

Результаты спектрального анализа зубных отложений молодой женщины
(15-17 лет, рост 164,0-166,0 см). Содержание основных микроэлементов (%). Ан. №№ 848-855 от 23.09.1999 г., Спектр. лаб. Полтав. алмазного завода.

B	Si	P	Fe	Mg	Mu	Al	Ca	Ti	Cu
8,0	11,0	8,5	13,7	7,7	8,5	10,7	15,2	8,3	3,4

В табл. 11 приводятся результаты спектрального анализа зубных отложений индивида того же времени из мужской подгруппы.

Табл. 11.

Результаты спектрального анализа зубных отложений мужчины
(35-40 лет, рост 167,0-169,0 см). Содержание основных микроэлементов (%). Ан. №№ 856-863 от 24.09.1999 г., Спектр. лаб. Полтав. алмазного завода.

B	Si	P	Fe	Mg	Mu	Al	Ca	Ti	Cu
9,0	13,3	7,0	11,5	7,0	7,0	10,0	11,7	4,0	17,5

Примечание: отмечается некоторое отличие в содержании отдельных элементов таблицы Менделеева в зубах мужчин и женщин, что можно связывать с приемом различных продуктов питания.

Сравнительные оценки З.Н. у детей, женщин, мужчин приведены в табл. 12.

Выводы. Полученные данные анализа состояния здоровья и заболеваемости населения Бельского городища могут быть использованы при сравнительных оценках показателей патологии в других группах населения скифского времени, а в конечном итоге — для получения новых методов датировки антропологических материалов.

Полученные результаты иллюстрируют зубо-челюстную область населения Бельска как массивную, с наличием элементов вещества костей их укрепляющих (не исключено проявление признака, полученного от предков, в нескольких поколениях). Оговоримся, что мышечный рельеф у многих индивидов сильно выражен и также свидетельствует о тренированном организме (воины — ?). Доказано потребление грубой и жесткой пищи (у современного населения без З.Н., только 1 человек на 1000). В основе заболеваемости населения Бельска стоят напряженные меж-

личностные отношения (возможно, военные действия, приведшие к ранениям). Это подтверждается и высокой детской смертностью, где у детей заболеваний выявлено немного, а средняя доживаемость составляла 6 лет. При этом нередки останки людей в возрасте старше 60 лет. Молодых представителей РЖВ с патологией единицы. Выявленную же патологию назвать запущенной нельзя (та, что диагностирована, наступила в период после появления инволютивных изменений организма).

Литература

1. Бужилова А.П. Homo Sapiens: История болезни. — М.: Языки славянской культуры, 2005. — 320 с.
2. Козак А.Д. Население Киева X-XIII вв. по данным палеопатологии: Автореф. дисс. ... канд. ист. наук. — К., 2005. — 20 с.
3. Судебная медицина: учебник / Под ред. В.Н. Крюкова. — М.: Медицина, 1998. — 464 с.
4. Смольков В.Т., Муконина Р.М. К характеристике судебно-медицинских повреждений челюстно-лицевых костей и зубов // Судебная стоматология: сб. н. раб. / Под ред. Б.С. Свадковского. — М., 1973. — С. 69-70.
5. Зюзін В.О. Статистичні методи в охороні здоров'я та медицині. — Полтава: вид. УМСА, 1995. — 112 с.
6. Боровский Е.В., Барышева Ю.Д., Максимовский Ю.М. Терапевтическая стоматология. — М.: Медицина, 1988. — 560 с.
7. Ботвиник М. М. Некоторые аспекты судебно-медицинской идентификации личности по зубам // Судебная стоматология: сб. н. раб. / Под ред. Б.С. Свадковского. — М., 1973. — С. 40-48.
8. Гужеедов В. Н. Идентификация личности по стоматологическому статусу // Там же. — С. 123-133.
9. Каськова Л.Ф., Артемьев А.В. Характеристика минерализованных зубных отложений у жителей Украины исторических эпох меди — позднего средневековья // Мат-лы науч.-практ. конф. Центрального Федерального округа Российской Федерации с международным участием: Социальные аспекты современной "Российской стоматологии: опыт, проблемы, пути решения" (Россия, г.Тверь, 12-13 мая, 2011 г.). — Тверь: ООО "Заповедник Времени", 2011. — С. 42.

© А.В. Кашкин, В.В. Приймак
(гг. Москва, Сумы)

Археологические исследования Б.А.Шрамко в бассейне Верхнего Псла

Территория Курской области считается одним из регионов России с наиболее хорошо изученными памятниками раннего железного века. Стационарные работы А.Е. Алиховой и А.И. Пузиковой, осуществлявшиеся в Посеймье, как бы "заслонили" своей масштабностью разведочные исследования памятников предскифского и скифского времени бассейна Псла, проводимых самой А.Е. Алиховой, О.Н. Мельниковской, Ю.А. Липкингом, другими исследователями в более позднее время. Так, уже многие годы остаются не востребованными материалы, полученные в ходе стационарных исследований памятников эпохи бронзы территории верхнего Псла, среди которых, в частности, имеются и материалы предскифского времени. До сих пор не опубликованы и даже не упоминаются в специальных работах о древностях эпохи бронзы раскопанные Е.А. Горюновым жилище эпохи бронзы с поселения Шмырево-1 Обоянского района, которое нуждается в культурно-хронологической атрибуции (1), погребение сосницкой культуры с поселения Гочево-4, жилище бондарихинской культуры из селища Гочево-3 Беловского района (2), не говоря уже о материалах многих поселений раннего железного века.

Материалы как малобудковского типа, так и позднего этапа марьяновско-бондарихинской культуры (или собственно последней, исходя из точки зрения некоторых исследователей) происходят также из граничащих с верховьями Псла территорий — с. Чап-

лищи вблизи Путивля (работы В.В. Приймака), д. Липино (хут. Студеновский) у Курска (раскопки О.Н. и В.В. Енуковых) на Сейме, хут. Кулига (раскопки М.Б. Шукина), с. Зеленый Гай (работы В.В. Приймака) на Псле. Расширился круг древностей степного происхождения, синхронных этим автохтонным памятникам, в первую очередь — срубной культуры (Речки, южная окраина г. Курск) (3). Местами фиксируется появление степных вещей IX-VIII вв. до н.э. в ареале бондарихинской культуры (Духовец) (4). Накопленные материалы позволяют достаточно надежно воссоздать процесс историко-культурного развития в Среднем Посеймье и на верхнем Псле во II тыс. до н.э.

В территориальном плане ближайшим к верховьям Псла и хорошо исследованным микрорегионом, хотя и удаленным на 250-300 км к югу, но входящим в один культурный ареал, является широкая округа Бельского городища. В ней (на расстоянии 40-50 км от последнего), наряду с малобудковскими (Марки) и бондарихинскими (Глинское-4) керамическими формами, зафиксирован набор посуды с чертами обеих отмеченных культур (Котельва, ур. Рубежное) (5). Необходимо отметить, что в Подонье контакты бондарихинской и срубной культур отмечены еще в XII-XI вв. до н.э. и объясняются исследователями упадком последней и проникновением носителей бондарихинской культуры в ареал срубной (6). Аналогичным является хронологическое соотношение срубной культуры и памятников малобудковского типа на Левобережье Днепра: от рубежа XIII-XII до середины XI вв. до н.э. (7).

Как известно, круг научных интересов Б.А. Шрамко не ограничивается Бельским городищем скифской эпохи, а включает и памятники предскифского периода, римского времени, раннего, развитого и позднего средневековья. В изучении древностей эпохи бронзы им был сделан упор на срубную и бондарихинскую культуры (8). Памятники последних представлены в пределах Курской области России и Сумской области Украины, в бассейнах Псла и Сейма. Значительное место в полевой деятельности Б.А. Шрамко занимали разведывательные работы, проводившиеся им не только на территории Украины, но и в сопредельных

областях России. Материалы последних были использованы не только в работах Б.А. Шрамко, но и публикациях А.А. Моруженко, Ю.Н. Бойко и др. исследователей.

В 1958 г. Б.А. Шрамко провел разведывательные исследования памятников преимущественно скифского времени в пределах Белгородской и Курской областей России (9). Судя по географии обследованных Б.А. Шрамко памятников верхнего течения Псла, он стремился заполнить лауну на карте городищ скифского времени. Согласно представлениям исследователя, этнокультурный процесс в обширном регионе лесостепи, охватывающим бассейн Псла, Ворсклы и Северского Донца, развивался по единой модели, с некоторыми отличиями. Крупнейшим административным и хозяйственным центром этой территории являлось Бельское городище. Вероятно, бассейн верхнего течения Псла представлял собой северо-восточную окраину подчиненной Бельскому городищу системы памятников, включающую, помимо Ворсклы, также и Псел.

На территории Обоянского района Курской обл. Б.А. Шрамко обследовал 10 памятников, на территории Беловского района — Гочевский комплекс памятников раннего железного века, раннего и развитого средневековья, являющийся опорным для рассматриваемой территории (10). В ходе работ Б.А. Шрамко были обследованы городища скифского времени Бушмено, Картамышшево-1, Картамышшево-2 (с материалами роменской культуры).

Исследователь осматривал также многослойные селища с материалами раннего железного века: Воробьевка-1 и Воробьевка-2, Бушмено, Усланка, Картамышшево-4. Как правило, подстилающим на этих памятниках был горизонт эпохи бронзы. Помимо поселений с материалами эпохи бронзы — раннего железного века, Б.А. Шрамко открыл черняховское селище Усланка, роменское селище Гридасово-3.

Городища скифского времени верхнего течения Псла — Бушмено, Долгий Колодезь-3, Долгий Колодезь-4, Корочка, Кривицкие Буды можно отнести к числу центров местного значения. Оба картамышшевские, как и еще ряд городищ (Гочево — Крутой кур-

ган, Горналь) имеют небольшие размеры, культурный слой на них незначительный, объекты в ходе стационарных исследований зачастую не выявляются. Возможно, они были сторожевыми пунктами либо убежищами. Вероятно, крайним восточным городищем раннего железного века на Псле являлось Обоянское, выделяющееся по позднесредневековым картографическим материалам и сведениям письменных источников. Аналогичная картина наблюдается и ниже по течению Псла, а также в Путивльском Посеймье. Однако имеются и отличия. Большое городище у с. Битица, наличие округлого городища с дополнительными укреплениями в окрестностях Сум (Токари), сложное городище вблизи последнего (Бездрик) напоминают прилегающий с севера к Бельскому городищу обширный укрепрайон (примерно в 30-50 км от последнего — Заречное, Каменка, Сосонка, Журавное и др.).

Таким образом, памятники раннего железного века верхнего течения Псла имеют отличную от среднего течения Псла структуру. Она характерна для пограничных территорий скифского времени. Наличие на отдельных из них черт, присущих юхновской культуре, в виде нескольких рядов валов и рвов, позволяет дополнить полученные в ходе стационарных работ и разведок юхновские комплексы и отдельные находки на памятниках Посеймья и, тем самым, приступить к решению вопроса о проникновении носителей культуры лесной полосы в лесостепь, южнее Сейма, что уже отмечено для Верхнего Посулья.

Литература

1. Археологическая карта России: Курская область. Часть 2. — М.: изд. ИА РАН, 2000. — С. 48.
2. Археологическая карта России: Курская область. Часть 1. — М.: изд. ИА РАН, 1998. — С. 133-134.
3. Коротя О.В., Осадчий Є.М., Приймак В.В. Нові дані про городища і кургани північно-західного і північно-східного секторів округи та ареалу впливу Більського городища // Пам'ятки археології північно-західного і західного секторів округи Більського городища (І тис. до н.е. — І тис. н.е.). — Полтава: Техсервіс, 2010. — С. 23-24.
4. Моголов О.Д., Зорін О.В., Приймак В.В. Доскіфський псалій з Курсь-

- кого Посейм'я // Пам'ятки археології північно-західного і західного секторів округи Більського городища (I тис. до н.е. — I тис. н.е.). — Полтава: Техсервіс, 2010. — С. 9-16.
5. Буйнов Ю.В. Поселение и грунтовой могильник бондарихинской культуры у хут. Марки Полтавской области // АЛЛУ. — Полтава, 2005. — № 1-2. — С. 3-9; Шерстюк В.В. Кераміка зрубного часу із поселення в ур. Рубіжне поблизу Більського городища // АЛЛУ. — Полтава, 2005. — № 1-2. — С. 10-13; Шерстюк В.В. Дослідження різночасового поселення Глинське-4 у Середньому Поворсклі // АЛЛУ. — Полтава, 2007. — № 1-2. — С. 20. — Рис. 4: 1.
 6. Бессуднов А.В., Мельников Е.Н., Земцов Г.Л., Смольянинов Р.В. Древнейшая история Липецкого края. — Тула: Гриф и К, 2010. — С. 237.
 7. Буйнов Ю.В. О культурно-хронологической принадлежности памятников малобудковского типа эпохи бронзы // Древности. — 1994. — Харьков: АО "Бизнес Информ", 1994. — С. 6-7, 12.
 8. Буйнов Ю.В. Студенокская группа памятников финального этапа позднего бронзового века // Проблемы археологии Восточной Европы: К 85-летию Бориса Андреевича Шрамко. — Харьков: Курсор, 2008. — С. 42.
 9. Шрамко Б.А. Отчет об археологических разведках экспедиции ХГУ на территории Белгородской и Курской обл. в 1958 г. // Архив ИА РАН. — Ф. Р-1. — № 1843. — Л. 6-12, 13-15.
 10. Археологическая карта России: Курская область. Часть 1. — С.136-139; Кашкин А.В., Стародубцев Г.Ю. Гочевский археологический комплекс на р. Псел // Средневековый город Юго-Восточной Руси: предпосылки возникновения, эволюция, материальная культура. — Курск: изд. КГОМА, 2009. — С. 4-7.

© Р.М. Рейда, А.В. Гейко
(м. Київ, смт. Опішня)

Пам'ятки черняхівської культури на території Більського городища та в його окрузі (басейн р. Суха Грунь)

Територія й околиці Більського городища скіфського часу були заселеними як у більш ранні часи, так і пізніше, коли городище вже тривалий час не функціонувало. Тут проживало населення бондаринської, пізньозарубинецької, київської, черняхівської, пеньківської, роменської культур і Київської Русі.

На цих теренах працювала ціла когорта археологів (Б.А. Шрамко, Є.М. Петренко, П.Я. Гавриш, І.М. Кулатова, О.Б. Супруненко, А.В. Гейко, В.В. Приймак та ін.), якими виявлено і картографовано рештки нашарувань черняхівського часу, а на деяких поселеннях — проведені розкопки.

Варто зазначити, що хоча густина черняхівської людності у мікрорегіоні в цей період і не досягла рівня скіфського часу, проте була досить значною. Територія городища, що мала вигідне географічне розташування на вододілі двох річок — Ворскли і Сухої Груні (басейн Псла), — приваблювала своїми природними умовами.

Річка Суха Грунь бере початок у районі с. Лазьки Зіньківського району, вона має довжину 27 км та площу басейну 254 км², впадаючи у р. Грунь біля сіл Шилівки і Манилівки Зіньківського району Полтавської області. Особливістю регіону є те, що балки і р. Суха Грунь підходять безпосередньо до правого високого берега Ворскли. Маючи порівняно широку (близько 1 км) долину, р. Суха Грунь є відносно незначною водною артерією з постійно пересихаючим та місцями заболоченим руслом. Основна кількість річного стоку (60-80%), як і в інших річок Полтавської області, припадає на вес-

няний період. Розлога долина Сухої Груні та впадаючі в неї струмки і малі річки сприяли освоєнню прибільських теренів носіями черняхівської культури. Різноманітність ландшафтів (рівнинно-балковий, рівнинно-схилловий, рівнинно-терасовий), родючі чорноземні ґрунти, лісові масиви забезпечували населенню можливість займатися землеробством і скотарством, а великі лісові масиви — всілякими промислами.

Під час археологічних досліджень відкриті 7 поселень та місцезнаходжень черняхівської культури: Перещепине-1 і 3; у центрі села Більськ; Марченки-1, Лазьки-1, 2; Мамраї-2. Лише на двох з них (Мамраї-2 та Перещепине-2) проводилися невеликі розкопки (*Петренко 1983; Приймак 2006*), у результаті чого виявлено 4 господарсько-побутові споруди та 1 яму. Знахідки типові для черняхівської культури і датуються другою пол. III-IV ст. до н.е.

Таким чином, можна констатувати досить значний рівень заселеності цього мікрорегіону і в пізньоримській час, коли Більське городище вже було покинуте. Наявність же на невеликому відтинку річища водної артерії п'ятого порядку (Суха Грунь) та її притоків шостого і сьомого порядків (Тарапунька, Більський струмок) такої доволі значної кількості поселенських пам'яток черняхівської культури, безперечно, вказує як на відносно велику густоту людності з одного боку, так і на географічно вдале розташування самої території — з іншого. На жаль, нижня течія ріки та береги балок і струмків, що в неї впадають, досі залишаються ще погано вивченими.

З огляду на дослідження, проведені для пам'яток Середнього Подніпров'я, де на річках п'ятого порядку розташована відносно невелика частка черняхівських поселень (14,7%) (*Шижкін 1999*), така інформація дозволяє припускати виявлення внаслідок наступних досліджень значної кількості місць нових сельбищ. Очевидно, що в даному районі переважають порівняно невеликі поселення черняхівської культури; інтервальність між пам'ятками, система розселення та відкриття некрополів черняхівської культури в цьому районі на сьогодні залишаються поки що відкритими питаннями, для вирішення яких необхідне проведення тематичних розвідкових досліджень всього басейну Сухої Груні.

© А.І. Охріменко, В.В. Приймак,
О.В. Сидоренко, О.М. Шапорда
(смт. Котельва, мм. Лубни, Суми)

Нові знахідки кам'яних виробів з Лівобережжя Дніпра

(надходження до наукових фондів ІКЗ "Більськ")

У фондах ІКЗ "Більськ" зосереджене представницьке зібрання кам'яних артефактів різного часу з території Полтавщини. Вони відносяться до доби енеоліту-бронзи, раннього залізного віку та середньовіччя. Це, переважно, знаряддя праці. Більш значні колекції походять з Більського городища і його округи, а також малої батьківщини Г.С.Сковороди — Чорнухинського району і території м. Лубен та його околиць. Ці знахідки були оперативно введені до наукового обігу й отримали належну атрибуцію (1; 2).

Кам'яні сокири — одна з найчисельніших категорій знахідок у лісостеповій смузі Дніпровського лісостепового Лівобережжя. Серед надходжень — уламок леза шліфованої сокири, виготовленої із каменю сірого кольору. Численні аналогії наведено у згаданій праці Л.К. Філоненко, хоча в даному випадку тип сокири точно визначити неможливо. Знахідка була піднята А.І. Штаньком під час огляду одного з майданчиків свердловин нафтогазового комплексу на поверхні ґрунту. Місце знахідки локалізується біля с. Кам'яне Лебединського р-ну Сумської обл., неподалік впадіння у р. Псел правої безіменної притоки — невеликого струмка. Розміри уламка сокири: висота по вертикальній вісі — понад 8,5 см, довжина леза — більше 5 см, ширина близько — 5,5 см. Якщо у сокири був отвір, то її висота становила понад 15 см, тобто вона була достатньо масивною і навряд чи могла відноситися до категорії бойових. Як подібні сокири великих розмірів, так і дрібніші трап-

ляються на селищі середньодніпровської культури Пекарі-3, інших поселеннях, зокрема, одній з опорних пам'яток — Ісківщина, а також у Зарубинцях-3.

Поселення в ур. Рубіжне на західній околиці Котельви є однією з небагатьох пам'яток на території Полтавщини, звідки, поряд із матеріалами скіфського часу, зрубної культури і середньовіччя, походять знахідки середньодніпровської культури (3; 3а). З культурами доби бронзи саме і пов'язані знахідки кам'яних сокир.

Зернотерки були поширеними за доби бронзи — раннього середньовіччя. Часто вони мають одну робочу поверхню. Досить детально проаналізована, разом із колом однотипних виробів з Більського городища та його округи, знахідка із поселення Холодівщина-1 (4; 5). Однак трапляються зразки, спрацьовані з двох боків, що простежується на зернотерці із ур. Безсалога, знайденої неподалік с. Вороньки Чорнухинського району Полтавської обл. (правий берег р. Многи). Уламок зернотерки з кварциту (?) мав розміри — 15-16 см у ширину, до 18 см в довжину і від 8 по краях до 1,8-2,5 см — у товщину. Зернотерка зламалась, очевидно, внаслідок значної спрацьованості у центрі. Обидві широкі поверхні були робочими, однак одна з них експлуатувалася значно довше, про що свідчить її більша спрацьованість. Бокові поверхні були не обробленими.

Дослідниками проаналізовано чимало пов'язаної із знаряддями обробки врожаю — зернотерками — інформації, в тому числі етнологічної. Однак є і маловідомі в етнографії Східної Європи факти. Так, у середовищі туарегів Сахари першої половини ХХ ст. було зафіксоване повір'я щодо влади масивної неолітичної кварцитової зернотерки над дощем, яке реалізовувалося місцевими жителями через певний язичницький ритуал (6). Звичайно, складно прямо залучати такі віддалені етнографічні паралелі, однак можливість використання зернотерок у певних ритуалах цілком можлива, тим більше, враховуючи архаїчність суспільного устрою туарезького суспільства зазначеного часу. Щодо вже згаданої вище багатофункціональної плити зі Скоробору, то слід зазначити, що, на думку С.А.Скорого, швидше, це ремісниче, аніж хліборобське

знаряддя, яке призначалось, подібно до виробів з Мотронинського городища, для шліфування дзеркал та використовувалося як ковадло при виготовленні ювелірних виробів (7).

До числа кам'яних виробів належать і так звані "блюда"-тарелі. Один з таких виробів, поширених на поховальних і поселенських комплексах скіфського часу, походить з південної, розорюваної поли кургану біля с. Лучки, на південь від м. Тростянець (правий корінний берег р. Боромлі, правої притоки Ворскли). На відміну від пісковикових "блюд"-тарелей, знахідка з Лучки виготовлена з твердого світло-сірого мергелю (?). Знайдено 2 уламки, в т. ч. зі збереженням на меншому фрагменті загостреним бортиком, край якого відігнутий під тупим кутом до рівної поверхні. Розміри більшого фрагмента з робочою поверхнею — 17 x 12,5 см, товщина — 4-8 см, меншого — 4 x 7 см, товщина — 2 см. Це "блюдо" подібне до виробу з Мотронинського городища (8). Слід зазначити, що курган (позначений на топографічній карті як висота "196,0"), з якого походить описана плита, розташовується за 4 км на північ від групи городищ раннього залізного віку біля с. Зарічне, поблизу одного з яких досліджено кургани скіфського часу (9; 10). Не можна виключати належність насипу біля с. Лучки до числа поховальних пам'яток мешканців одного із зазначених городищ.

У фондах ІКЗ "Більськ" знаходяться також уламки жорен, які датуються добою середньовіччя. Один з них знайдений неподалік зупинки потягу "9-й кілометр" на залізничній лінії Охтирка — Кириківка (східна околиця с. Пологи), поблизу курганів. Розміри — 11,0 x 5,5-8,0 см, товщина — бл. 4,5 см; матеріал — граніт сірого кольору з бурими вкрапленнями, на поверхні помітні сліди насічок. Судячи з отвору діаметром не менше 7-8 см, уламок належав частині верхнього жорна.

Другий фрагмент походить з території середньовічного селища на Східному укріпленні Більського городища, розташованого у північно-східному кутку останнього. Він дуже пошкоджений, довжина його 16 см, ширина — 2,0-5,5 см, товщина — до 7 см. Збереглася лише невелика ділянка робочої поверхні з максимальними розмірами 9,0 x 3,5 см, на якій також помітні насічки. Він,

очевидно, також гранітний, сірого кольору. Судячи з того, що жорна Битицького городища мали обидві рівні поверхні (11), цей виріб можна датувати сахнівсько-волинцевським часом, як і горизонт пам'ятки в цілому. Не виключено, що і жорно зі східної околиці с. Пологи належить до цього ж часу, проте питання щодо обставин його появи в таких незвичайних умовах залишає питання про культурно-хронологічну належність відкритим.

Досить близьким до описаних уламків жорен є знахідка із околиць с. Засулля (ур. Дубина, вимиви у заплаві р. Сули земснарядом). Передана вона до Полтавського краєзнавчого музею. Максимальні розміри уламка до сягають 25 x 15 см, товщина — 3,5-4,5 см, потовщення — у бік країв жорна. Матеріал — рожевий граніт із червонуватими вкрапленнями польового шпату. Поверхня з невеликими нерівностями, типова для середньовічних жорен. Судячи з контексту знахідок, також не виключене датування цього уламка жорна від початку сахнівсько-волинцевського часу.

Крім наукового значення, колекції кам'яних виробів з Більського городища, його округи і Посулля можуть активно використовуватися для формування археологічної експозиції заповідника та організації виставок.

В ході обстеження пам'яток Більського городища та його округи на північній околиці Котельви також вдалося локалізувати первинне місце розташування пісковикової стели — межового знаку литовсько-польського періоду і надмогильного козацького каменю (12). Однак ця стела, що експонується на подвір'ї заповідника, як і інші подібні вироби доби пізнього середньовіччя з басейну Ворскли, має стати предметом окремого дослідження.

Література

1. Філоненко Л.К. Сокири доби енеоліту-бронзи // АЛЛУ. — Полтава, 1998. — № 1-2. — С. 166-167.
2. Сидоренко О.В., Філоненко Л.І. Зернотерка зі Скоробору // Старожитності Лівобережного Подніпров'я. — К.- Полтава: вид. ЦП НАНУ і УТОПІК, ЦОДПА, 2010. — С. 107-108.
3. Бондарь Н.Н. Поселения Среднего Поднепровья эпохи ранней бронзы. — К.: Вища школа, 1974. — С. 22, 51, 137, 170. — Рис. 8: 20-22; 17: 14.

- 3-а. Шерстюк В.В. Кераміка зрубного часу із поселення в ур. Рубіжне поблизу Більського городища // АЛЛУ. — Полтава, 2005. — № 1-2. — С. 10-13.
4. Горбаненко С.А. Зернотерка з округи Більського городища скіфського часу // АЛЛУ. — Полтава, 2002. — № 1. — С. 78-80.
5. Горбаненко С.А. Землеробство і тваринництво слов'ян Лівобережжя Дніпра другої половини I тис. н.е. — К.: вид. ІА НАНУ, 2007. — С. 50-53, 164. — Рис. 36.
6. Лот А. К другим Тассили: Новые открытия в Сахаре. — Л.: Искусство, 1984. — С. 14-15.
7. Бессонова С.С., Скорый С.А. Мотронинское городище скифской эпохи (по материалам раскопок 1988-1996 гг.). — К.-Краков: изд. ИА НАНУ, Ягеллон. ун-та, 2001. — С. 110. — Рис. 76: 4-7.
8. Там же. — С.111. — Рис. 79: 4.
9. Берест Ю.М., Осадчий Є.М. Нові дані про дослідження Шпилівського та Зарічненського археологічних комплексів // АЛЛУ. — Полтава, 2001. — № 1. — С. 103-106.
10. Берест Ю.М., Кулатова І.М., Осадчий Є.М., Приймак В.В., Супруненко О.Б. Розкопки кургану скіфського часу на Зарічненському археологічному комплексі у Середньому Поворсклі // АЛЛУ. — Полтава, 2002. — № 1. — С. 68-71.
11. Горбаненко С.А. Землеробство і тваринництво слов'ян Лівобережжя... — С. 48-52, 162. — Рис. 32.
12. Берест Ю.М., Осадчий Є.М. Кам'яна стела поблизу с. Лутище // Середньовічні старожитності Центрально-Східної Європи: ТД П'ятої Міжнар. студ. наук. конф. — Чернігів: Сіверянська думка, 2008. — С. 16 — 19.

© Ю.О. Пуголовок
(м. Полтава)

Глинський археологічний комплекс: результати та перспективи досліджень

Територія та найближчі околиці Більського городища — широківідомої пам'ятки раннього залізного віку — неодноразово були предметом археологічних студій ряду дослідників, головна увага яких зосереджувалася на пам'ятках скіфського часу. Однак, як показують останні польові дослідження, цей унікальний ландшафтний мікрорегіон використовувався і слов'янським населенням. Свідченням цього є значна кількість пам'яток з матеріалами, що датуються від середини I тис. н.е. (1). На думку О.В. Сухобокова та С.П. Юренка, частина цього населення увійшла до складу одного із "малих племен" ворсклинських сіверян (2).

Одним із яскравих комплексів роменської і давньоруської культури в мікрорегіоні є Глинський археологічний комплекс (пам'ятка національного значення, охоронний номер 160017-Н, розташований за 0,8 км від південної околиці Більського городища, у с. Глинське Зінківського району Полтавської обл. Займає він мисоподібні останці правого корінного берега р. Ворскли, висотою 30–41 м над рівнем заплави, — в урочищах Городище, Кріпость, Панський Яроч, Тарасівка, Леваднюкова Гора, а також навколишні підвищення тераси, охоплюючи площу понад 14 га. До складу комплексу входить Велике і Мале городища, селища-посади, які знаходяться біля підніжжя городищ і на навколишніх пагорбах, а також в заплаві Ворскли. До нього прилягає значний курганний могильник.

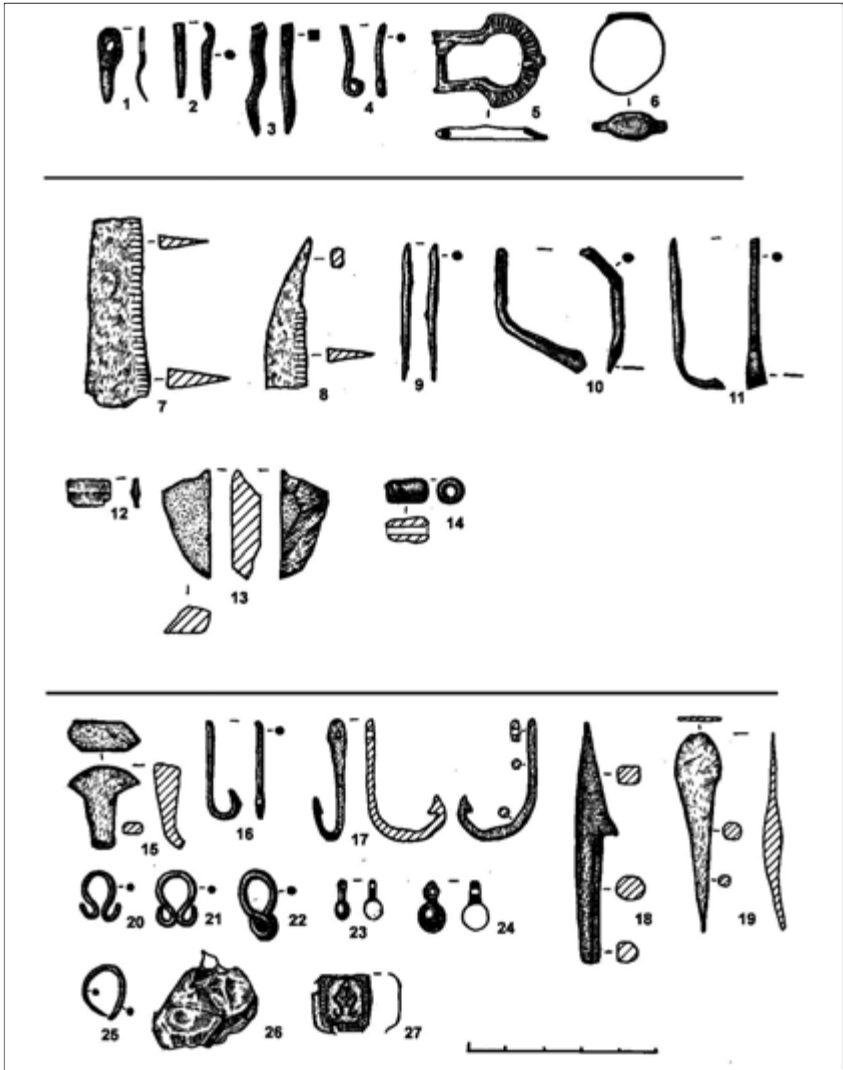

Рис. 1. Глинське, с., ур.Леваднюкова гора. Індивідуальні знахідки.
 Культурний шар: язички від пряжок (1-4), ліроподібна пряжка (5), перстень (6).
 Об'єкт-1, верхній шар: фр-ти ножів (7-8), шильця (9), заготовки для рибальських гачків (10-11), скоба (12), ул. виробу з пірофіліту (13), намистина (14); Об'єкт-1, нижній шар: ухналь (15), рибальські гачки (16-17), фр-ти ости (18), вістря стріли (19), петлі від одягу (20-22), гудзики литі (23-24), скроневе кільце (25), бубонець (26), бляшка (27).

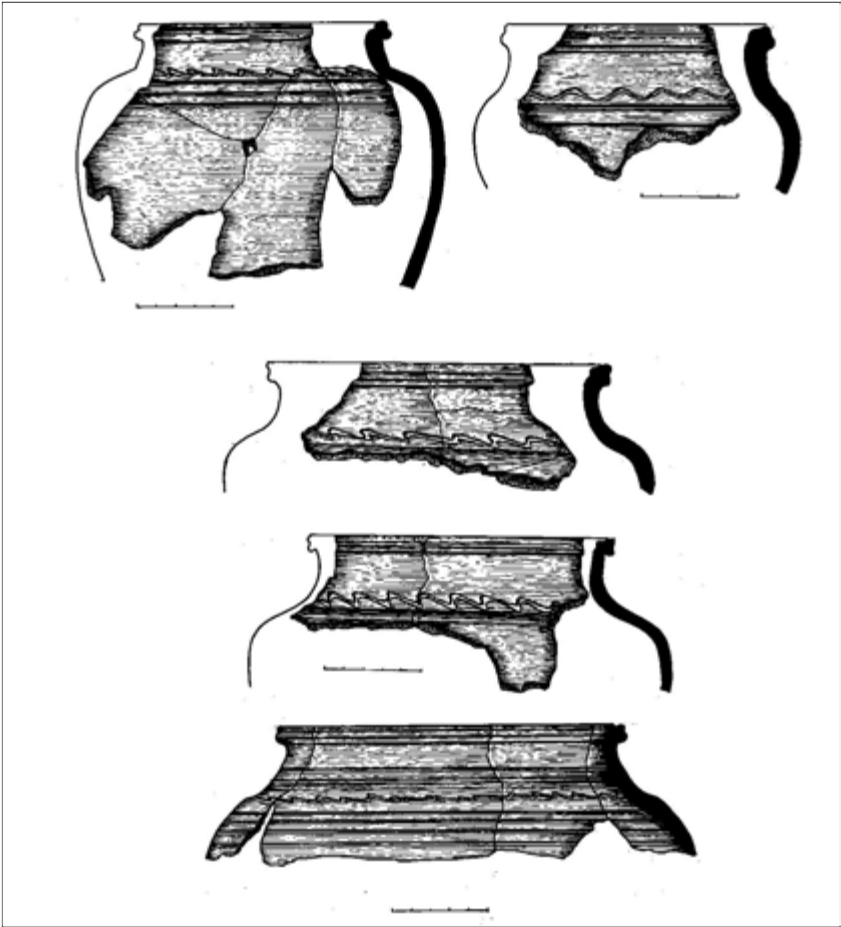

Рис. 2. Глинське, с., ур.Леваднюкова гора. Житло 1.
Нижній шар заповнення. Кераміка давньоруського часу.

Вперше відомості про комплекс пам'яток у с. Глинське наводить В.Г. Ляскоронський, ним оглянуто територію пам'ятки, наведено опис укріплень і знято окомірний схематичний план (3). Пізніші роботи на пам'ятці також мали суто розвідковий характер. В різний час комплекс оглядався І.І. Ляпушкіним (4), М.П. Кучерою та О.В. Сухобоковим (5), а також полтавським археологами (6).

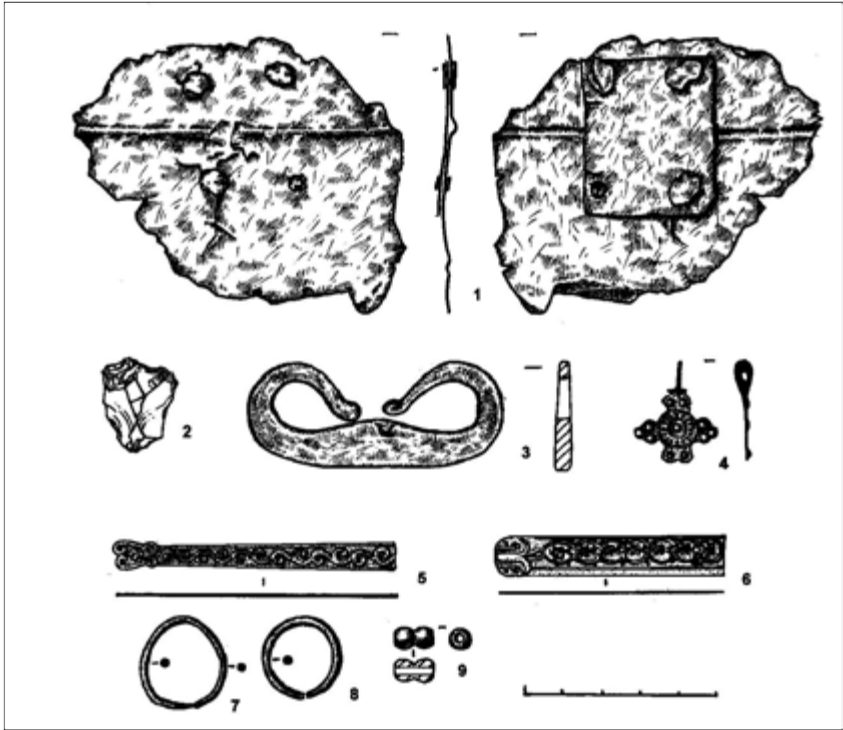

Рис. 3. Глинське, с., ур. Леваднюкова гора. Житло 1.
 Індивідуальні знахідки. 1 — фр-т мідної ємності; 2 — кремій кресальний;
 3 — кресало; 4 — привіска; 5-6 — ул. браслетів; 7-8 — скроневі кільця;
 9 — намистина. 1, 4-8 — мідний сплав; 2 — камінь; 3 — залізо; 9 — скло.

Стационарні археологічні дослідження на території комплексу проводилися у 1997-1999 рр. експедицією Центру охорони та досліджень пам'яток археології під керівництвом О.Б. Супруненка. На Малому городищі (ур. Панський яр) досліджено житлову будівлю роменської культури, з добре збереженими деталями конструкції й яскравою колекцією різноманітних керамічних виробів. Крім цього, здійснений розріз укріплень на Великому городищі та досліджено кілька насипів курганів на могильнику, розвідкові обстеження округи комплексу, розпочате визначення меж комплексу, знятий план курганного могильника. У 1998 р. продовжені роботи на курганному могильнику і в околицях пам'ятки (7).

В 2011 р. роботи на городищі відновлені силами Полтавської археологічної експедиції "ОАСУ" ІА НАНУ та Глинським загonom Охоронної експедиції ЦОДПА, метою яких стали науково-рятивні дослідження на зруйнованих ділянках одного із посадів, де виявлені рештки житлово-господарської забудови і два поховання 2-ї пол. XIII - XIV ст. (рис. 1-3).

Унікальність Глинського археологічного комплексу полягає у збереженості його складових, що для загалу подібних пам'яток в межах Полтавської області є винятковим. Так, майданчики городищ по краю останців мають залишки оплилих дерево-земляних стін висотою близько 0,8 м і шириною в основі від 6,0 до 8,5 м. Добре простежуються рештки в'їздних комплексів та інших фортечних складових: ескарпів, ровів, колодязів. Привертають увагу курганний могильник та одне із селищ-супутників, матеріали, якого цікаві у зв'язку із характером господарського освоєння населенням ранньоурбаністичної структури та найближчої округи.

Однак, в той же час, необхідно констатувати факти руйнування культурних нашарувань внаслідок господарської діяльності населення, а також грабіжницьких розкопок мародерів. У зв'язку із цим необхідним постає здійснення ряду заходів, спрямованих на: дослідження місць руйнування культурних нашарувань; обмеження діяльності грабіжників на території пам'ятки; встановлення охоронних знаків нового зразка; картографування території комплексу і створення його загального плану. Сприятливим є і здійснення експериментальних студій в польових умовах на базі Глинського загону Охоронної археологічної експедиції ЦОДПА; відтворення давніх об'єктів (здійснення натурної реконструкції житла сіверян); технологічних процесів (дослідження середньовічного гончарства, лісохімічного виробництва, косторізного ремесла, ткацтва, ковальства), а в перспективі — створення на базі археологічної експедиції сезонного археодрому.

Література

1. Шрамко Б.А. Ранньосередньовічне поселення в Більську // Археологія. — К., 1980. — № 35. — С. 74-79; Сухобоков О.В., Юренко С.П.

- Слов'яно-руські пам'ятки в околицях Більського археологічного комплексу скіфської доби // Більське городище в контексті вивчення пам'яток раннього залізного віку Європи. — Полтава: Археологія, 1996. — С. 138-145; В.В. Приймак Окремі аспекти історії північного сходу Дніпровського Лівобережжя I тис. до н.е. — поч. II тис. н.е. // Там само. — С. 164-171; Супруненко О.Б. Наукова концепція археологічного заповідника "Більське городище скіфського часу" // Там само. — С. 383-390; Приймак В.В. Проблеми вивчення старожитностей I тис. н.е. Більського мікрорегіону (до 70-річчя Є.О. Горюнова) // Пам'ятки археології північно-західного і західного секторів округи Більського городища (I тис. до н.е. — I тис. н.е.). — Полтава, 2010. — 74-97.
2. Сухобоков О.В., Юренко С.П. Слов'яно-руські пам'ятки в околицях Більського археологічного комплексу ... — С. 144.
 3. Ляскоронский В. Г. Городища, курганы и длинные (змиевые) валы по течению рр.Псла и Ворсклы // Тр. XIII АС. — М., 1907. — Т. I. — С. 180-182. — Рис. 36.
 4. Ляпушкин И.И. Днепровское Лесостепное Левобережье в эпоху железа // МИА — М.-Л.: Изд-во АН СССР, 1961. — № 104 — С. 249.
 5. Кучера М.П., Сухобоков О.В. и др. Древнерусские поселения Среднего Поднепровья: Археологическая карта. — К.: Наукова думка, 1984. — С. 169-170.
 6. Гавриленко І.М., Ткаченко О.М. Розвідки у Середньому Поворсклі 1994 р. // НА ЦОДПА. — Ф.е. — Спр. 55. — Арк. 1, 2; Гавриленко І.М. Звіт про розвідки пам'яток археології в окрузі Більського городища в заплаві р. Ворскли, Котелевський і Зіньківській райони Полтавської області 1996 р. // НА ЦОДПА. — Ф.е. — Спр. 155. — Арк. 8.
 7. Кулатова І.М., Гейко А.В., Золотницька Т.М., Мироненко К.М., Супруненко О.Б. Дослідження Глинського археологічного комплексу // АБУ 1997-1998 рр. — К.: вид. ІА НАНУ, 1998. — С. 91-92; Мироненко К.М. Розвідки в південній окрузі Великого укріплення Більського городища та на Нижньому Пслі // АБУ 1997-1998 рр. — К.: вид. ІА НАНУ, 1998. — С. 113-114; Золотницька Т.М., Супруненко О.Б. Глинський курганний некрополь // ПАЗ — 1999. — Полтава: Археологія, 1999. — С. 188-211.

© С.А. Скорый, Д.В. Каравайко
(м. Київ)

Селитроваренные печи в пределах Западного укрепления Бельского городища¹

Археологическое изучение остатков селитроварения, к сожалению, не носило систематического характера. Однако интерес к материальным следам деятельности селитроваров проявился в археологии уже в XIX в. Прежде всего, внимание исследователей привлекали земляные сооружения причудливой формы, получивших в народе названия майданов. Одними из наиболее известных работ по изучению этих земляных конструкций были раскопки В.А. Городцова на Западном Бельском укреплении, а также в округе Большого укрепления Бельского городища. Исследователь насчитал 24 майдана только в пределах Западного укрепления. На протяжении практически 200 лет основное внимание уделялось решению вопросов о причинах возникновения майданов и их предназначении. В итоге, доминирующей стала точка зрения о создании майданов (разрушении курганов) селитроварщиками. Археологические же находки оказались весьма фрагментарными, что не позволяло более полно представить и реконструировать процесс селитроварения. В свете сказанного особый интерес представляет находка комплекса печей на территории Бельского городища.

1. Подробно материалы исследований селитроваренных печей в пределах Западного укрепления Бельского городища опубликованы в виде монографии ИКЗ "Бельск" (Д.В.Каравайко, С.А.Скорый, В.В. Приймак. Селитроварение на Полтавщине. — Полтава, 2008).

С 2002 г., в рамках работ совместной Украинско-Немецкой экспедиции (Институт археологии НАН Украины и Немецкое научно-исследовательское общество — DFG) по исследованию Бельского городища и расположенных вблизи его курганных некрополей, активно использовались геофизические методы. Проведенные в 2004 - 2005 гг. геофизические съемки юго-западной части Западного укрепления позволили выявить группу гантелевидных по форме аномалий, располагавшихся вдоль вала, на небольшом расстоянии от него. Для проверки данных такой съемки и для выяснения характера аномалий в 2005 - 2006 гг. нами были проведены раскопки одной из них, южнее проселочной дороги, у западного проезда городища.

В ходе исследования расчищены 3 печи и рабочая площадка. Печи располагались по оси север — юг и практически примыкали друг к другу. Конструктивно они довольно близки. Все три вырезаны в материковом грунте. В плане имели округлую форму с диаметром по верху в среднем 3,4 x 3,6 м. Устьем повернуты на восток, в сторону рабочей площадки. Сильно обожженные стены сохранились на высоту 1,6 - 1,7 м. В разрезе печи имели трапециевидную форму с несколько округленными стенками, слабо сужающимися кверху. Необычайно твердый под, обмазанный глиной, имел округлую форму диаметром от 2,4 м в северной печи до 1,44 x 1,47 м — в центральной. Относительно широкое устье плавно повышалось в сторону рабочей площадки. Наиболее хорошо его конструкцию удалось проследить в северной печи. С двух боков сохранились канавки с ямками, в которых в свое время стояли деревянные плахи (доски), обмазанные глиной. Их основное предназначение — оформление входа, поддержка свода устья, и, вероятно, на них крепились (опирались) заслонка. Подобные канавки, однако, несколько хуже сохранившиеся, обнаружены и в центральной печи. Не удалось их проследить лишь в южной, но, конструктивная близость всех трех печей позволяет предполагать их наличие.

К востоку от печей исследовано углубление подпрямоугольной формы со слегка округленными углами, условно названное нами рабочей площадкой. Ее площадь вместе с печами составила

около 123 кв. м. Площадка плавно понижалась с востока на запад, по направлению к печам. С восточного края, по центру, прослежен вход, в виде трех подпрямоугольных неровных ступенек. Возможна вероятность наличия входа и в южной части котлована, где была небольшая приступка.

Рабочая площадка имела два строительных горизонта. Первый фиксируется вымосткой, напоминающей спрессованную известняковую крошку. Прослежена она не на всех участках. Лучшая ее сохранность у Северной и Южной печей, в районе центрального входа и в северо-восточном углу котлована. Основное заполнение этого горизонта — серая супесь, с включением обгоревшей глины и небольшое количество мелких обожженных камней.

После снятия вымостки, на уровне материка, был зафиксирован ряд ям. Вдоль устья печей открыто 7 ям от столбов значительного диаметра, — от 0,30 до 0,65 м. С двух сторон устья каждой из печей располагалось по одной яме и одна массивная яма находилась между Северной и Центральной печами.

Стратиграфические наблюдения позволяют нам утверждать, что Северная печь была своеобразным опытным образцом. Две другие печи начали функционировать позднее, в то время как первую готовили к ремонту. Наличие столбов возле каждой печи, а также их расположение свидетельствует о существовании некой конструкции. Вероятно, над рабочей площадкой был установлен деревянный навес, который и поддерживался массивными столбами.

На остальной площади котлована расчищено 10 ям. На наш взгляд, они образовались в результате выемки глины, необходимой для подмазки печей. Со временем в ямы сбрасывался мусор, они заплывали землей. Удалось установить асинхронность ям. Вероятно, они выкапывались по мере необходимости — одна за другой. В противном случае, если предположить возможность их одновременного существования, весьма проблематичным выглядит процесс передвижения рабочих по котловану и топка печей вообще.

В северном борту котлована расчищена небольшая печь хозяйственного предназначения. Сохранившаяся высота — 0,86 м, в плане имела прямоугольную форму (1,6 x 1,2-1,65 м). Конструк-

тивно печь состояла из двух камер. Нижняя, высотой до 0,5 м, была заполнена супесью вперемешку с углем и отдельными кусками печины. Её свод и одновременно под верхней топочной камеры поддерживался двумя столбами, ямки от которых (диаметром 0,1 м) выявлены у самого входа. Вероятно, данная камера предназначалась для хозяйственных нужд (подпечь — ?) и служила для подачи воздуха. Верхняя камера (топка) высотой около 0,35 м состояла из двух отделений. Большее (1,30 x 0,35 м) имело сильно обожженные стенки. На уровне пода прослежены следы горелого дерева. Меньшее (0,4 x 0,35 м) не имело следов обжига, а стенки были обмазаны белым веществом, наподобие того, из которого состояла вымостка. Достаточно хорошо сохранился верх топки, в виде прожженного слоя глины толщиной 5 — 7 см. Судя по всему, это перекрытие было полом еще одной камеры, собственно печки, которая не сохранилась. Предполагаем, что основной функцией этой печи было приготовление пищи. Данная конструкция весьма напоминает всем известную русскую печь.

Восточнее данной печи, в борту котлована, находилась хозяйственная ниша подквадратной в плане формы. Сохранившаяся глубина подбоя 0,6 м. Заполнение мусорное. Вероятно, печь и ниша являются одновременными. Также можем предположить, что функционировали они в одно время с Центральной и Южной печью. Близость работающей Северной печи с высокими температурами сильно усложняла, если вообще позволяла бы, вести процесс приготовления пищи.

Среди находок, наиболее многочисленными являются материалы раннего железного века. Находки эпохи средневековья немногочисленны — фрагменты керамики, орудие труда в виде молоточка, обломки железных ножей и т.д. Особый интерес представляет находка серебряной монеты польского короля Сигизмунда III Вазы (1587 - 1632 гг.). К сожалению, найденная в пахотном слое, она не может служить надежным основанием для датировки.

Предполагаем, что исследованный нами комплекс печей относится к концу XVI — началу XVII вв., т.е. ко времени начала наиболее активной деятельности селитроваров.

Комплекс печей для селитроварения на Западном укреплении Бельского городища, безусловно, является уникальным. Подобных ему, судя по геофизическим съемкам, только в пределах укрепления насчитывается как минимум 9, что позволяет говорить о промышленных масштабах добычи селитры. То, что курганы округи городища и его валы активно разрабатывались селитроварами, — факт не новый. Однако, только после раскопок 2005 - 2006 гг. удалось впервые наиболее полно представить внешний вид рабочего места "старателей" и сам процесс вываривания селитры.

В настоящее время комплекс печей законсервирован, в т.ч. с привлечением усилий Историко-культурного заповедника "Бельск". При наличии средств для музеефикации он вполне может быть не только аттрактивным объектом показа, но и местом расположения небольшой экспозиции по истории селитроварения. Впрочем, это требует возведения соответствующего павильона с системой вентиляции, элементами освещения и охраной.

Дослідження селітроварницького комплексу в урочищі Скоробірі

Велике Більське городище привертає увагу вчених вже понад 150 років, залишаючись одним із найвідоміших археологічних об'єктів Полтавщини. Грандіозні оборонні споруди раннього залізного віку, кургани і курганні могильники, городища доби Київської Русі та пам'ятки, пов'язані з видобутком селітри XVII - XVIII ст., дозволяють вважати цей комплекс унікальним не тільки для наукового вивчення, а й для історичного туризму.

Серед різночасових археологічних об'єктів округи Великого укріплення Більського городища виділяється один комплекс, який, завдяки своїй складній топографічній структурі і стану збереженості, є одним з найцікавіших з-поміж решти археологічних пам'яток.

Селітроварницький комплекс в урочищі Скоробірі відомий за документами XVII ст., описаний О.Ф. Шафонським (*Шафонский 1851, с. 655 - 656*), В.О. Городцовим (*Городцов 1906, с. 93 - 161*), досліджувався Б.А. Шрамком (*Шрамко 1965; 1972*), обстежувався О.Б. Супруненьком (*Мурзін, Ролле, Супруненко 1999, с. 55 - 56*).

Дослідники відзначали значні за розмірами збережені залишки виробництва селітри, їх хаотичне розташування і наявність поряд "класичних" майданів серпоподібної форми. Належність Скоробору до пам'яток селітроварницького виробництва не викликала сумнівів у жодного з дослідників. Проте, залишалось одне питання, що призводило до дискусії. Значна площа майдану викликала сумніви в тому, чи є Великий Скоробірі рештками "розвареного" у XVII ст. кургану, чи рештками селітряного "заводу" XVIII ст.

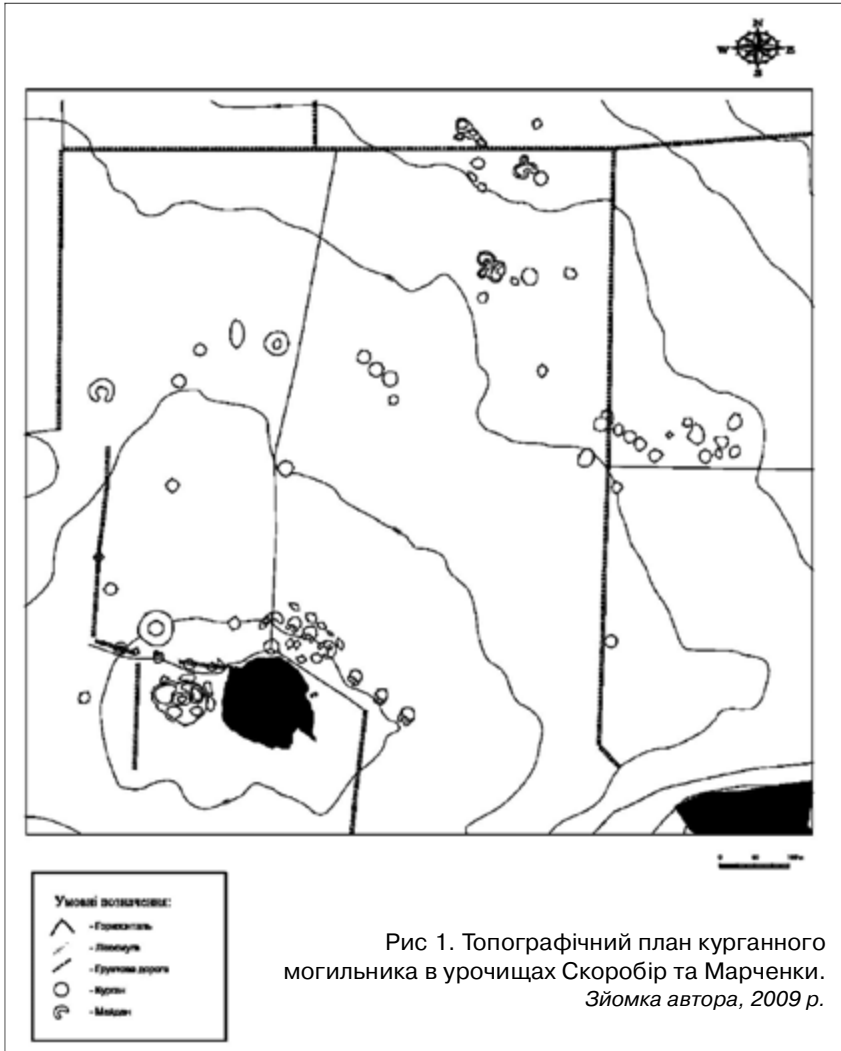

Рис 1. Топографічний план курганного могильника в урочищах Скоробір та Марченки.
Зйомка автора, 2009 р.

Чергові аргументи на користь того, що на місці Великого Скоробору був великий курганний насип навели полтавські археологи (*Супруненко, Шерстюк, Пуголовок 2010*). Опубліковані ними документи першої половини XVII ст. доводять, що вперше варіння селітри на місці Скоробору розпочалося саме на великому кургані.

Для виявлення решток майдану XVII ст. були проведені топографічні дослідження селітроварницьких об'єктів, включаючи території курганних могильників в урочищах Скоробір, Марченки, Осняги (*Коротя та ін. 2010, с. 56*). Результатом проведених топографічних робіт став детальний план могильників, з'ясування стану їх збереженості і наявності майданів у їх складі.

Найбільш складним за своєю будовою є Великий Скоробір. У 80-х рр. XX ст. було знято інструментально-окомірний план Великого Скоробору І.Б. Шрамко, який, однак не дав відповіді на те, чи був на місці майдану насип великого кургану (*Мурзін, Ролле, Супруненко 1999, с. 56*). Для вирішення цього питання застосовано електронний тахеометр. Це дозволило вирішити кілька важливих завдань: отримання точного топографічного плану пам'ятки, встановлення її площі, побудову матриці висот і, як результат, — створення просторової моделі пам'ятки.

План Великого Скоробору був знятий В.К. Бесарабом, комп'ютерна обробка результатів здійснена О.В. Коротею. В результаті була створена просторова модель Великого Скоробору, що дало змогу здійснити аналіз отриманих даних. З'ясовано, що Великий Скоробір складається з підковоподібного насипу майдану, відвалів відпрацьованого ґрунту та буртів землі, заготовлених для виварювання.

Загальна площа селітроварницького комплексу Великий Скоробір становить 9 га. Розміри пам'ятки складають 310 м x 342 м. Центральний майдан має підковоподібну форму, досягаючи в діаметрі 153 м. Ширина насипу — 43 м, максимальна його висота — 4 м, глибина лійкоподібної ями — 4,5 м. Прохід розташований у північно-східній частині і його ширина становить 51 м.

У результаті проведених топографічних досліджень з'ясовано, що Великий Скоробір — майдан підковоподібної форми, який є залишками насипу великого кургану. Завдяки аналізу матриці висот з'ясовано конфігурацію та розміри майдану. Його параметри та конфігурація підтверджують висновки О.Б. Супруненка про наявність на місці селітроварницького стану насипу великого кургану. На це ж вказують і результати геофізичних досліджень, здійс-

нених фахівцями України та Німеччини на сусідніх об'єктах (*Полле, Махортих 2006*).

Ґрунт, який знаходиться на місці Великого Скоробору, перевищує об'єми свого часу існуючого курганного насипу. Ймовірно, що земля, яка знаходиться у вигляді бургтів, привозилася сюди і з сусідніх курганів. Поряд з Великим Скоробором знаходиться кільцеподібний насип Малого Скоробору, який є залишками кургану. Його центральна частина також була вивезена для переробки ґрунту на селітру.

Сучасні методи дослідження пам'яток селітроварницького виробництва

Однією з численних категорій пам'яток археології Лівобережної України є майдани. Ці залишки діяльності селітроварів можна вважати найбільш складними об'єктами для картографування та вивчення. Складна будова, наявність окремих частин з різними показниками висот утруднює створення їх планів з відображенням просторових моделей. Найчастіше дослідники зупиняються на фіксації контурів майдану та буртів відпрацьованого ґрунту. Проте, за такими схемами можна отримати тільки дані про конфігурацію споруд, а їх висотні характеристики залишаються поза увагою дослідників.

Часто майдани, які розташовані у відкритій степовій місцевості, на сьогодні майже розорані. На поверхні можна зафіксувати окремі підвищення та западини. Часто це призводить до того, що у плані фіксується тільки основний підковоподібний або кільцеподібний насип, а бурти вже мають такий стан збереженості, що їх фіксація можлива винятково за допомогою приладів точного вимірювання — тахеометрів та систем супутникової навігації. Для фіксації подібних об'єктів ефективним є використання супутникових або аерофотознімків, де чітко помітні світлі плями вивареного ґрунту.

Майдани, особливо ті, що мають добрий стан збереженості, є об'єктами, які можуть бути музеєфіковані. Вони і досі викликають чимало дискусій щодо їх призначення та походження. Тому комп-

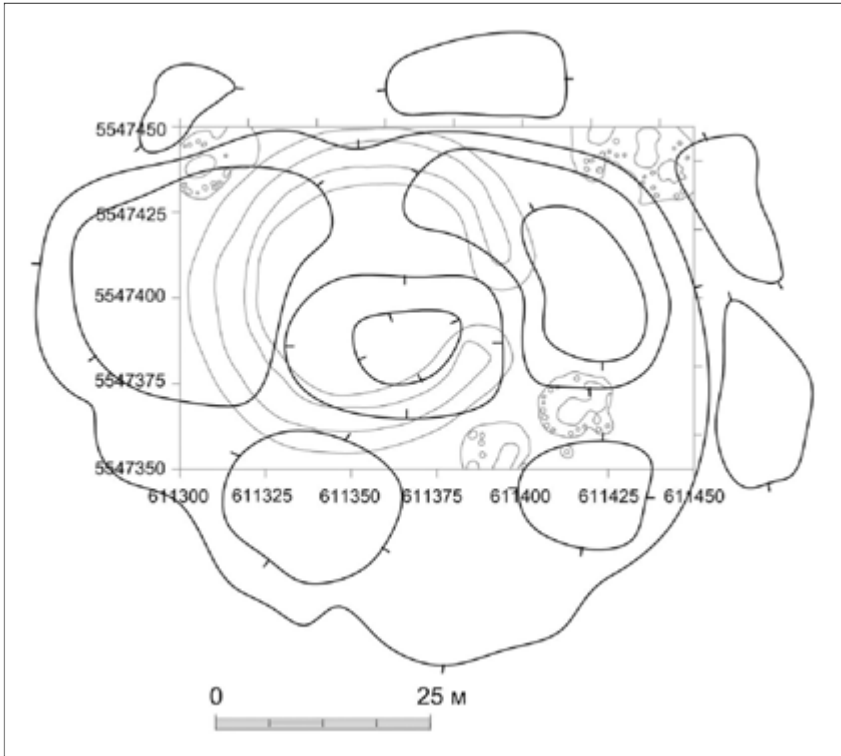

Рис 1. **Майдан Малий Скоробір.** Співставлення плану майдана з результатами геомагнітного сканування.

лексне вивчення майданів без руйнації є важливим напрямом для їх включення до числа об'єктів історичного туризму. Отже, застосування неруйнівних методів є актуальним та необхідним у вивченні пам'яток попередніх епох і козацької доби. Одним з ефективних методів дослідження пам'яток археології є геомагнітне сканування. Застосування цього методу є розповсюдженою практикою у країнах Західної Європи, передусім на пам'ятках, які мають значну площу та незначну кількість внутрішньокмплєкських об'єктів. В Україні такий метод поки що не отримав поширення.

Метод геомагнітного сканування базується на різниці магнітного поля землі та ґрунтів різної щільності. Таким чином можна

встановити наявність окремих споруд, печей і технологічних приміщень, розташованих поряд з майданом. Геомагнітне сканування території пам'ятки повинно проводитися за певних умов. За основу роботи приладу квантового магнітометра взято магнітні особливості ґрунтів та окремих предметів. Ґрунти мають природні слабкі електромагнітні імпульси, які різняться між собою, що дає змогу побудувати зображення розташованих під землею об'єктів. Це, у переважній більшості, печі, споруди, заглиблені в материк, їх конструктивні елементи, та окремі скупчення кераміки. Найбільш чітку картину можна отримати при роботі із залишками селітроварницьких печей.

Геомагнітне сканування ефективно на глибині від 0,5 до 1,4 м, що дає змогу отримати чітку картину виявлених об'єктів. Конструкції печей, що були піддані тривалому термічному впливу, мають досить високу магнітуду і фіксуються приладом на глибині до 2 м.

У 2006 р. Українсько-Німецькою археологічною експедицією здійснене геомагнітне сканування кількох курганів та майданів на території та в околицях Більського городища. Одним з таких об'єктів став майдан Малий Скоробір (*Ролле, Орлюк та ін. 2006, С. 19-32*). Ця пам'ятка знаходиться на сільськогосподарських угіддях і вже багато років піддається розорюванню.

2008 р. О.В. Коротею, за участі автора, був знятий топографічний план курганного могильника Скоробір (*Коротя та ін. 2010, С. 56*). У результаті складений топографічний план з детальним відображенням конфігурації майданів.

Отримані в ході досліджень магнітограма та топографічний план мають однакову систему координат, що дозволило їх співставити (рис. 1.). У результаті з'ясовано, що Малий Скоробір є залишками кургану, насип якого було використано для варіння селітри. Найбільш цікавим та інформативним виявився той факт, що в результаті співставлення зображення майдану та світлих плям магнітограми, вони майже співпадають. При розшифровці магнітограми було з'ясовано, що на ній зображені чотири округлих об'єкти, що знаходяться між викидами майдану. При збільшенні зображення магнітограми вдалося прокреслити контури об'єктів.

Вони, за конфігурацією, схожі на селітроварницькі печі, досліджені С.А. Скорим у 2006 р. (*Каравайко, Скорий, Приймак 2008, с. 28-45*).

Отже, внаслідок поєднання кількох методів дослідження майдану Малий Скоробір можна зробити попередні висновки. Малий Скоробір є залишками великого майдану підковоподібної форми, з розмірами 154 x 190 м та висотою 2 м. Прохід знаходиться у північній частині. Для варіння селітри був використаний майже весь ґрунт насипу кургану, про що свідчить співпадання ями майдану з курганным ровиком. Майдан має кілька вершин, які сформовані з відпрацьованого ґрунту. Між цими вершинами знаходяться рештки печей. Печі, що розташовані у північно-західному та південно-східному кутах майдану, мали по одному казану, піч з північно-східного кута — розрахована на три казани. Над печами була зведена легка дерев'яна конструкція, від якої залишилися основи стовпових ямок.

Таким чином, застосування сучасних методів дослідження пам'яток селітроварницького виробництва дозволяє отримати максимум інформації, залишаючи археологічні об'єкти у первісному вигляді і не руйнуючи їх, зберігаючи для наступної музеєфікації і показу.

Наукові фонди Історико-культурного заповідника "Більськ"

У Фондах Історико-культурного заповідника "Більськ" налічується 11 040 музейних предметів, які розподілені за групами зберігання таким чином:

- група зберігання "Археологія" — 10 706 експонатів;
- група зберігання "Кераміка" — 84 експонати;
- група зберігання "Нумізматики" — 20 експонатів;
- група зберігання "Негативи" — 230 експонатів.

Облік музейних предметів здійснюється за актами приймання та видачі, книгами надходжень, інвентарними книгами, колекційними описами і науковими обліковими картками.

Фондова збірка створена завдяки передачі заповіднику "Більськ" фондових колекцій Центру охорони та досліджень пам'яток археології управління культури Полтавської облдержадміністрації (*Акт № 1 від 10 квітня 2006 року*), які формувалися Центром з 1995 р. Всього було передано 9 032 одиниці музейних предметів.

У даний час фондова збірка знаходиться у фондосховищі в приміщенні Центру охорони та досліджень пам'яток археології у Полтаві, з причини відсутності власного приміщення у заповідника.

З фондовими колекціями мають змогу працювати науковці різних наукових установ відповідного профілю з України та Росії. Зі збіркою знайомилися дослідники Німеччини, Угорщини і Молдови.

Джерелом поповнення фондів є передача колекцій, отриманих у ході польових археологічних досліджень науковцями-археоло-

гами ЦОДПА (кер. — к.і.н. Супруненко О.Б., Кулатова І.М., Шерстюк В.В., Пуголюк Ю.О.), ІКЗ "Більськ" (кер. — Приймак В.В.), Полтавського державного педагогічного університету ім. В.Г. Короленка (кер. — к.і.н. Гавриш П.Я.), експедицією Харківського обласного палацу дитячої та юнацької творчості (кер. — к.і.н. Шрамко І.Б.).

З польових матеріалів досліджень на Великому Більському городищі і в його окрузі на сьогодні науково опрацьовано і інвентаризовано більше 3 000 одиниць збереження. Це матеріали з досліджень зольників Західного укріплення, знахідки з поховань Більського курганного некрополю "Б" і кургану в ур. Марченки, курганного некрополю скіфського часу в ур. Перещепине I, поселення скіфського часу в ур. Геюсів Яр поблизу с. Куземин Охтирського р-ну Сумської обл., Глинського курганного некрополя.

Гордістю серед набутоків групи зберігання "Археологія" є цікаві та надзвичайно рідкісні індивідуальні випадкові знахідки. Так, першим археологічним предметом у фондах є бронзова прикраса з виїмчастими емаліями (пряжка), що походить з поселення в ур. Сад у с. Більськ, виявлена одним із краєзнавців за випадкових обставин. Вона датується 2-ю пол. II - IV ст. н.е. і знайдена на поч. 1970-х рр. Вирізняється, придбаний у 1998 р. бронзовий литий наконечник на спис, виготовлений у білогірський час (XI - IX ст. до н.е.), і знайдений на околиці с. Милорадове Котелевського району. У 1999 р. до фондів надійшов рідкісного типу залізний кинджал з антенним навершшям кін. V - поч. IV ст. до н.е., знайдений у с. Кірове Полтавського району, на металі якого наявні гравійовані зображення. Перелік яскравих випадкових знахідок можна продовжувати, але варто відзначити, що більшість з них надійшла в дар від шанувальників старожитностей Полтавщини. Серед них варто відзначити археологів та краєзнавців О.В. Сидоренка, І.В. Бовкуна, О.О. Ломакіна, С.В. Сапегіна, М.О. Радченка, А.Л. Щербаня, В.В. Кішика, Г.П. Заїки та ін.

У фондах ІКЗ "Більськ" є цікаві археологічні колекції, здобуті під час наукових досліджень в різних районах Полтавської області. Наприклад, з розкопок курганів біля с. Карпусі Полтавського

району восени 1994 р. — на весні 1995 р. (кер. Супруненко О.Б.) зберігаються предмети особливого наукового й експозиційного значення: горщик ліпний тюльпаноподібної форми, орнаментований по тулубу (кін. VIII - поч. VII ст. до н.е.), корчага ліпна лискована сіро-чорного кольору, три черпаки того ж часу, два з них орнаментовані, прясло біконічне ліпне з солярним знаком та відбитками злакових зерен, очкові склопастові намистини, бісер фаянсовий короткоциліндричний, бронзові наконечники стріл, котрі репрезентують старожитності жаботинського часу.

З Лубенського району надійшла колекція предметів пізнього українського середньовіччя: люльки кримсько-турецькі та болгарські, цяцьки-свистунці, кресала, підківки до взуття, ножі черешкові залізні, чарки з гутного скла, серп залізний, кухоль та кубок керамічний, зібрані О.В. Сидоренком в околицях Засулля.

Зберігається у фондах і колекція з розкопок 1998 р. черняхівського горна з ур. Круглик у с. Старі Санжари Новосанжарського району (кер. Гейко А.В., тоді ст. науков. співробітник ЦОДПА) і чимало ін. матеріалів.

Тобто, фондові колекції заповідника зосереджують достатню кількість матеріалів про життя, побут, господарську діяльність давнього населення Полтавщини і, зокрема, Більського городища та його округи, які можуть слугувати базою для створення археологічної експозиції цілого музею.

© К.М. Мироненко, О.Б. Супруненко
(м. Полтава)

Підготовка "Зводу пам'яток історії та культури" території та округи Більського археологічного комплексу

На Полтавщині проведена значна робота з підготовки обласного тому "Зводу пам'яток історії та культури України". За останні роки вона знайшла втілення у випуску п'яти порайонових та одного міських випусків "Зводу", присвячених пам'яткам Великобагачанського, Диканського, Новосанжарського, Решетилівського районів і території Комсомольської міської ради (1). У Полтавському краєзнавчому музеї продовжується підготовка до випуску окремих книг-томів по Лохвицькому і Семенівському районах області. Цей пам'яткоохоронний проект поки що є єдиним в Україні, і, в разі втілення його у життя, стане належним прикладом опису та фіксації всіх наявних об'єктів культурної спадщини цілого історичного краю та окремої області в Україні.

Проте підготовка "Зводу пам'яток" для території та округи Більського городища навряд чи буде вдалою за розрізнення відомостей про комплексну пам'ятку археології — Більське городище — у двох порайонових випусках. Отже, специфіка комплексу найбільшої й унікальної археологічної пам'ятки Полтавщини національного значення вимагає підготовки окремого випуску "Зводу". В ньому доцільно висвітлити повний спектр науково-пам'яткоохоронної інформації про археологічні об'єкти небуденного комплексу (а це — не менше двох сотень пам'яток), котрі представляють в цілому рідкісне явище — зосередження старожитностей та об'єктів широкого хронологічного спектру у межах Велико-го укріплення Більського городища і його округи.

Наразі здійснена підготовча робота з укладання такого реєстру. Його зміст в цілому регламентований переліком пам'яток, наведеним у рішенні Полтавської обласної ради від 15 лютого 2001 р. (2). Хоча, від часу прийняття цього рішення ситуація з переліком пам'яток дещо змінилася. До цього реєстру варто долучити ще близько 20 об'єктів з переліку щойно виявлених пам'яток — археологічних й інших об'єктів.

Таким чином, основа реєстру-словника об'єктів, які варто включити до "Зводу", вже визначена. В разі наявності фінансування, до нього варто включити й блок відомостей про об'єкти історико-культурної спадщини сусіднього Охтирського району Сумської області. Хоча така інформація поки що в науковій звітності залишається відсутньою. В цілому відомості, зібрані науковцями ІКЗ "Більськ", мають лягти, разом із наявними у полтавських пам'ятоохоронців даними, в основу документів до укладання паспорту Більського археологічного комплексу. А в нагоді до складання такого документу державного значення має стати саме звід відомостей про пам'ятки мікрорегіону.

Отже, до випуску "Зводу" мають ввійти всі наявні описи і плани, картографічні матеріали і фотофіксація відомих пам'яток й об'єктів археології, історії, монументального мистецтва, а також нечисленних архітектурних споруд. Сюди ж мають бути включені дані про об'єкти природи й охоронювані ландшафтно-природничі території. В цілому, такий реєстр має бути доповнений відомостями про існуючі державні та громадські музейні зібрання і, можливо, приватні колекції.

Невід'ємною складовою випуску має стати історіографічний нарис про вивчення та збереження комплексу, дослідження старожитностей басейну Середньої Ворскли, відомості про дослідників краю і місця збереження отриманих колекцій та знахідок, людей, причетних до цієї справи.

Випуск має бути доповнений картографічними матеріалами різного часу і сучасною картосхемою розташування пам'яток та інших об'єктів, ілюстративними матеріалами за тематикою видання.

Підготовка подібного випуску "Зводу" — цілком реальний проект, який може бути втілений у життя колективами ІКЗ "Більськ" і Центру охорони та досліджень пам'яток археології управління культури Полтавської облдержадміністрації, із залученням до цієї справи спеціалістів Інституту археології НАН України, Центру пам'яткознавства НАН України і УТОПІК, Харківського національного університету ім. В.Н. Каразіна та Полтавського національного педагогічного університету ім. В.Г. Короленка, Полтавського обласного краєзнавчого музею. А авторам цього повідомлення під силу взяти на себе координацію, редагування і втілення в життя проекту в якості наукової теми конче необхідного дослідження регіонального значення. До речі, досвід подібної науково-енциклопедичної діяльності і видавничої роботи нашого закладу є загальновідомим, і не тільки в Україні.

Література

1. Звід пам'яток історії та культури України: Полтавська область. Новосанжарський район / Укл., підг. до друку та передм. В.О. Мокляк. — Полтава: Дивосвіт, 2007. — 178 с.: іл. — (Управл. культури Полтав. обл. держ. адміністрації. ЦОДПА. ПКМ); Звід пам'яток історії та культури України: Полтавська область. Комсомольська міська рада / Упорядн. і наук. ред. Супруненко О.Б. — Київ-Полтава: Полтав. літератор, 2008. — 148 с.: іл. + 4 с. кол. вкл.; Звід пам'яток історії та культури України: Полтавська область. Решетилівський район / Упорядн., наук. ред. В.О. Мокляк. — Полтава: АСМІ, 2010. — 214 с.: іл.; Звід пам'яток історії та культури України: Полтавська область. Великобагачанський район / Упорядн., наук. ред. В.О. Мокляк. — Полтава: Полтав. літератор, 2010. — 204 с.: іл.; Звід пам'яток історії та культури України: Полтавська область. Диканський район / Упорядн., наук. ред. В.О. Мокляк. — Полтава: АСМІ, 2011. — 360 с.: іл.
2. Охоронювана археологічна територія "Більське городище": Буклет / Мат-ли підг. О.В. Белько, І.М. Кулагова, О.Б. Супруненко, Б.І. Золотницький. — Наук. ред. О.Б. Супруненко. — Полтава: Археологія, 2001. — 8 с.

© О.М. Кравченко, Є.М. Осадчий
(м. Суми)

Преображенський Скельський монастир як історико-археологічна пам'ятка

Комплекс Преображенського Скельського монастиря складається з двох частин: перша — невелике городище роменської культури, де монастир існував у другій половині XVII — на початку XVIII ст.; друга — монастир XVIII ст. Розташований він на північно-східній околиці с. Скелька Охтирського району Сумської області.

Монастир заснований у 1665 - 1666 рр. кількома ченцями з Корсунського монастиря. Спочатку ченці оселилися на невеликому городищі, відомому за документами середини XVII ст. У перші десятиліття свого існування Скельська обитель підпорядковувалася Корсунському монастирю. Про її планування середини — другої половини XVII ст. відомостей вкрай мало. Ймовірно, що перші ченці проживали у невеликих печерах, які знаходилися у північно-східній частині городища. У 70-х рр. XVII ст. на території городища було зведено дерев'яний храм на честь Преображення Господнього та дерев'яну огорожу. Невеликий монастир швидко збагачувався, чому сприяли пожертви козаків з навколишніх місцевостей та гетьманські грамоти на володіння землею і населеними пунктами. Після поразки гетьмана І. Мазепи на території обители переховувалися кілька його прибічників. Вони були викриті та схоплені, а монастир — спалений.

Новий монастир було збудовано повністю з цегли неподалік місця зруйнованої обители. Його зводили за єдиним архітектурним проектом. Планування огорожі, розташування центрального храму відповідали церковним канонам. Новий цегляний храм на честь Преображення Господнього був зведений у першій половині

XVIII ст. Монастир мав значні земельні ділянки, володів кількома млинами і селами. У 90-х рр. XVIII ст. був закритий, огорожа, будівлі та дзвіниця — демонтовані, а храм перетворений на парафіяльний села Скельки.

Архівні дані про Скельське городище опубліковані архієпископом харківським та чернігівським Філаретом (*Філарет 1857, с. 95*). Перші згадки про Преображенський Скельський монастир як про пам'ятку історії належать О.Ф. Шафонському (*Шафонский 1851, с. 566*). На початку XX ст. Скельське городище описав В.Г. Ляскоронський (*Ляскоронський 1995, с. 13*), у 2008 р. городище та монастир XVIII ст. були обстежені В.В. Приймаком і О.В. Коротею, 2009 р. — авторами (*Осадчий 2009, с. 244 - 245*).

Городище, на якому було заснований Преображенський Скельський монастир, займає мис правого корінного берега р. Ворскли, обмежений із півночі й півдня ярами, зі сходу — долиною ріки (рис. 1: 1). Висота над рівнем заплави становить 42 м. Майданчик городища має підтрикутну форму, кожна зі сторін з розмірами, близькими до 45 м. З напільного боку укріплений валом шириною 7 - 9 м і висотою 2,5 - 3,0 м, а також ровом шириною 9 м, глибина якого становить 2,5 м. В'їзд до монастиря знаходився з напільного боку. Він простежений у вигляді пониження у валу з північного кута городища. У східній частині майданчика виявлені залишки печерного комплексу. Вхід до печер було викопано під монолітом піщанистого залізняку. Ширина входу — 1,4 м. Він, практично, засипаний піском, висота на момент обстеження 2008 р. не перевищувала 0,5 - 0,7 м. За входом простежені дві западини округлої форми. Це — залишки підземних келій, які завалилися. Перша западина, розміром 2,5 x 2,4 м, знаходиться на захід від входу. Друга печера, з'єднана з першою, розміром 2,4 x 2,2 м, розташована на південь від входу. На моноліті, під яким улаштовано вхід, прокреслено невеликий прямий хрест. На майданчику городища у південній частині виявлено 4 западини діаметром близько 3 м і глибиною понад 1 м. В одній із них є сліди свіжої неглибокої ями, де виявлений уламок кахлі.

На початку XVIII ст. монастир було перенесено на 300 м південніше (рис. 1: 2). Нову обитель закладено на правому корінному березі Ворскли. З північного боку монастир обмежений яром, зі

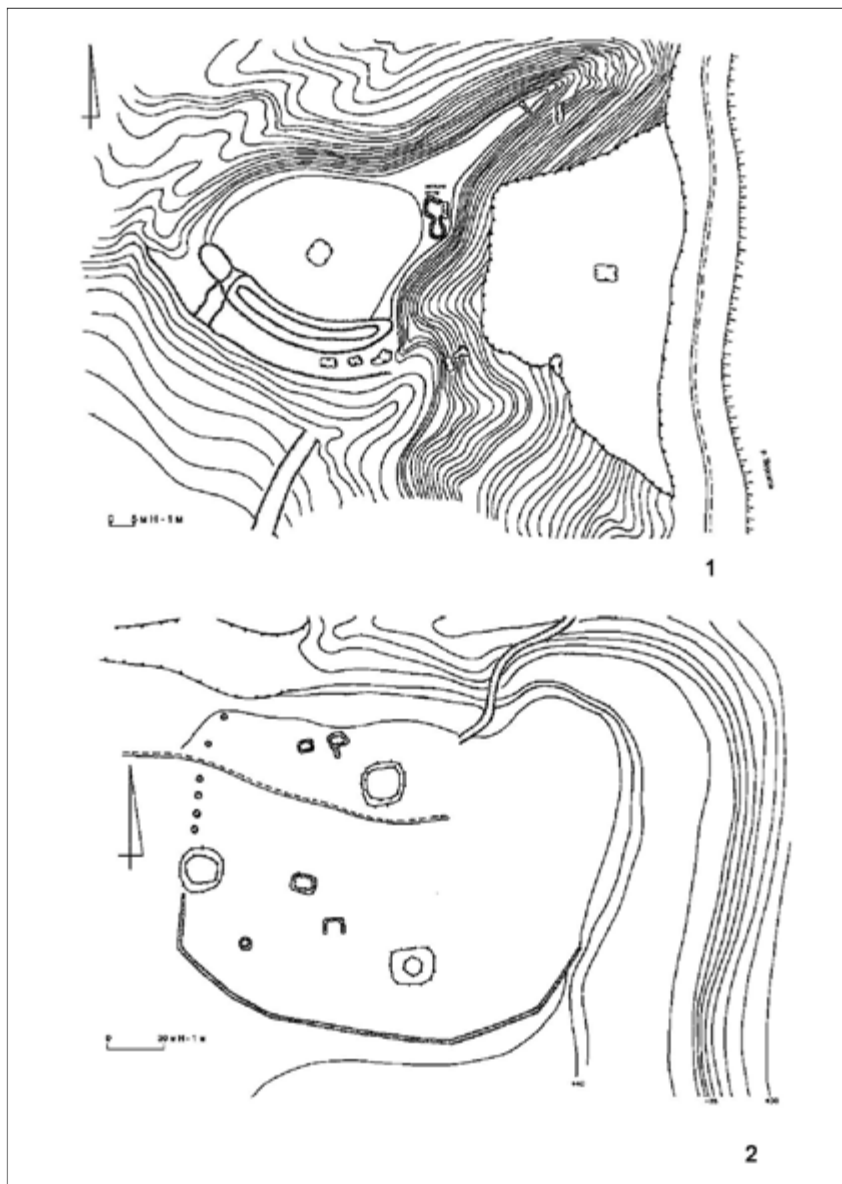

Рис. 1. **Скельське городище.** 1 — місце розташування монастиря у другій половині XVII ст.; 2 — Преображенський Скельський монастир у XVIII ст.

східного — схилом берегової тераси. Його розміри 270 x 240 м. Огорожа мала підквадратну форму, від якої з південного боку залишилася траншея шириною 1,5 м та глибиною 0,7 м. У північній частині решток монастиря знаходяться завали цегли, які є залишками споруд. Одна з них, розташована у західній частині, найімовірніше, є залишками дзвіниці або надбрамного храму. Дві інші, розташовані у північній та південній частинах монастиря, можуть бути рештками храмів. Крім цього, на території монастиря виявлені кілька западин, що утворилися при вибиранні місцевим населенням цегли. На місці однієї з таких западин міг стояти мурований будинок з підвалом та входом до нього, на що вказує форма западини та її глибина — понад 1,5 м.

В'їздів до монастиря два. Один з них розташований традиційно із західного боку, таким чином, до монастиря потрапляли з боку плато. З боку заглави вів ще один в'їзд, розташований у північній його частині. Він простежується у вигляді S-подібного, прорізаного у схилі яру узвозу. Цей в'їзд вів від переправи на Ворсклі яром до центрального храму монастиря.

Поблизу Преображенського Скельського монастиря знаходяться залишки кар'єру з видобутку залізного пісковика. Кар'єр знаходиться за 200 м угору за течією р. Ворскли на мису правого корінного берега. Видобуток каменю вівся відкритим способом. Грунт знімався і викладався у вигляді валу праворуч від траншеї. Брили вирубували залізним інструментом типу долота з шириною робочої поверхні 5-7 см. Під час видобутку залізняка було знято лише верхній шар плит, траншеї, глибшої за 1 м, у кар'єрі не виявлено.

Отже, Преображенський Скельський монастир був заснований у другій половині XVII ст. і на перших етапах свого існування займав невелике городище роменської культури. Згодом було збудовано новий монастирський комплекс. З періодом будівництва пов'язаний розташований північніше кар'єр з видобутку каменю.

Рештки Преображенського Скельського монастиря є комплексною пам'яткою роменської археологічної культури та козацької доби, досить перспективною для майбутніх археологічних досліджень і подальшого використання в якості музейного об'єкта просто неба.

© А.А. Новоченко
(г. Харьков)

Организация научно-исследовательской туристической зоны в Историко-культурном заповеднике "Бельск"

Представленный проект научно-исследовательского и экспозиционного комплекса разработан с целью популяризации уникального объекта национального культурного достояния Украины — Бельского городища, а также с целью оптимизации условий работы как представителей украинских академических и зарубежных научно-исследовательских экспедиций на этом комплексе.

Целью проекта является создание многофункционального круглогодичного комфортного музейно-исследовательского и туристического комплекса с познавательной, этнической, спортивно-оздоровительной и развлекательной направленностью для отдыха, проведения конференций, учебных работ, а также с возможностью осуществления комплексных научно-исследовательских работ на памятнике.

В составе проектного предложения представлены следующие элементы: аналитическая часть; градостроительное обоснование; разработаны проекты: здания музея, научно-исследовательского центра, кампуса для экспедиций, зоны открытой экспозиции и территории вокруг. В графической части предлагается архитектурно-художественный образ и концептуальный сценарный вариант в развитии заповедника.

Среди задач комплекса — организация основных функций: музейно-экспозиционной, научно-исследовательской, жилой для участников научных экспедиций.

Учитывая значимость и масштабность историко-культурного заповедника "Бельск", а также бытовые и технические условия работы экспедиций, разрозненность хранения и экспонирования фондов, очевидна актуальность создания комплекса на территории заповедника, решающего эти проблемы. Создание подобного объекта в Бельске будет благоприятно способствовать развитию археологических исследований и туризма на Полтавщине, значительно расширит возможности глубокого изучения Бельского городища, обеспечения сохранности древнего комплекса, а также популяризации этого крупнейшего поселения раннего железного века, обратит внимание общественности на масштабный, уникальный и не имеющий аналогов в Европе памятник археологии.

© О.В. Щербань
(сmt. Опішня)

Про перспективи розвитку агротуризму в Історико-культурному заповіднику "Більськ"

Полтавщина, з її багатими природними ресурсами, унікальними ландшафтно-кліматичними умовами і вигідним географічним розташуванням, має сприятливі умови розвитку сільського зеленого туризму. Одним із найцікавіших регіонів є Котелевський район, де, крім перелічених принад, розташовано Історико-культурний заповідник "Більськ". На мою думку, вже сьогодні Котелевщина може приймати екскурсантів, насамперед, приваблюючи самобутністю, етнічним колоритом регіону, і, в першу чергу, наявністю такої унікальної заповідної зони світового значення. Першочерговими завданнями вважаю популяризацію і розвиток агротуристичної інфраструктури пам'ятки, щоб привабити сюди якомога більшу кількість людей з усіх куточків світу. Зелений сільський туризм або агротуризм, як різновид відпочинку в сільській місцевості, має неабиякі перспективи розвитку на території заповідника. Є всі можливості привабити туристів не лише екологічністю регіону, багатими природними ресурсами, а й ознайомити з історичними цінностями, археологічними пам'ятками, народною побутовою культурою, місцевим традиційним, обрядовим та фольклорним колоритом.

Мета: охорона, збереження, вивчення, популяризація історико-культурної спадщини регіону, приваблення і залучення якомога більше візитерів на територію Котелевщини, зокрема, до Історико-культурного заповідника "Більськ" (далі — Заповідник), створення умов для їх прийому і зацікавлення.

Для досягнення мети пропоную комплекс таких заходів:

1. Облаштування адміністративного офісу Заповідника, робочих місць, пошук, навчання кадрів, залучення фахівців з інших установ відповідного профілю. Насамперед, навчання двох-трьох екскурсоводів проведенню висококваліфікованих екскурс-маршрутів. Переймати досвід у тих, хто зумів "розкрутити" подібну справу. Постійна участь співробітників Заповідника у всеукраїнських семінарах із обміну досвідом на всеукраїнському рівні, залучення фахівців для консультацій. Необхідно вивчати досвід подібних провідних музеїв України і зарубіжних закладів, переймати всі позитивні моменти, вчитися на чужих помилках. Важливо тісно співпрацювати з органами охорони культурної спадщини і державними органами охорони природи області, працювати у напрямку будівництва і ремонтних робіт експозиційних залів.

2. Створення трьохмовного (українською, російською і англійською) інтернет-сайту, що складатиметься з інформації про Заповідник загалом, кожен пам'ятку в його структурі, найцікавіші знахідки і реконструкції, події, дослідників, а також етнографічні особливості Котелевського мікрорегіону.

3. Проведення рекламної кампанії у пресі, телебаченні, видання кольорових буклетів, брошур, встановлення мінімум трьох бігбордів про функціонування Заповідника, інформаційних вказівників.

4. Робота з турфірмами, насамперед, міст Харкова, Полтави, Сум, Дніпропетровська, Києва.

5. Упорядкування Більського джерела, здійснення аналізу його води, результати яких популяризувати у засобах масової інформації і біля самого джерела.

6. Розвитку зеленого туризму Більська, Котельви, що передбачає обов'язкове забезпечення туристів житлом, закладами громадського харчування, торговими точками з продукцією місцевого виробництва.

7. Розвиток сувенірної бізнесу.

8. Щорічне проведення масових заходів у районі (фестивалі, ярмарки, етнографічні свята) та заходів із залучення потрібних фахівців: науковців (наукова інформація), народних майстрів (дже-

рело сувенірної продукції, майстер-класи), журналісти (реклама), фольклорні колективи.

Зокрема, провести симпозіум з деревообробки. Для цього запросити не менше 10 майстрів з усієї України, забезпечити їм безкоштовний проїзд, харчування і проживання, гран-прі, 1, 2 і 3 премії переможцям. Запрошені мають попрацювати в двох номінаціях: краща скульптура і краща споруда. Біля розрізу валу на Західному укріпленні обгородити ділянку і там розташувати зроблені скульптури.

Провести фотоконкурс "Барви Більської землі". Для цього залучити хоча б чотирьох відомих українських фотохудожників, принаймні, чотири рази на рік — навесні, влітку, восени і взимку. Забезпечити їм проїзд, харчування і проживання. Отримані фотографії розповсюдити в центральних українських і закордонних газетах і журналах з інформацією про музей. Вони наповнять Інтернет-сайт.

Провести науково-практичний семінар "Натурні реконструкції, як засіб вивчення і популяризації культурної спадщини давнього населення України". Біля входу до Східного укріплення обгородити ділянку, спорудити там кілька копій жител початку доби заліза, піч для випалювання кераміки, піч для сушіння садовини, металургійний горн. Під час семінару здійснити випалювання посуду, металу, спробувати насушити яблука і фрукти. Про семінар повідомити не лише науковців, а й широку громадськість. Під час роботи семінару, наприклад, 14 жовтня провести етнографічно-історичне свято Покрова (козацькі змагання й відтворення весільного обряду). Залучити фольклорні колективи з Полтавщини.

Провести масштабну акцію з історичних реконструкцій повсякденної та військової історії населення України: переодягання, харчування, бої.

Здійснити зачистку і консервацію існуючого розрізу валу на в'їзді, спорудити над ним капітальне накриття.

Постійно здійснювати польові етнографічні експедиції з метою вивчення історії краю, культури, побуту мешканців Котелевщини і збору матеріалів для етнографічної експозиції музею.

© О.Б. Супруненко, О.В. Тітков
(м. Полтава)

Кілька нових знахідок з округи Більського городища

Навесні 2012 р. до Центру охорони та досліджень пам'яток археології управління культури Полтавської облдержадміністрації полтавськими літератором Ю. Меліховим і художником О. Келимом передані кілька археологічних предметів, знайдених малобудшанським аматором від археологічного антикваріату О. Ломакіним. Всі вони походили з округи Більського городища, тому викликали зацікавлення і спробу встановлення місць знахідок. До певної міри, це вдалося, отже передані предмети стали останніми надходженнями до наукових фондів Історико-культурного заповідника "Більськ".

Перша зі знахідок виявлена поблизу одного із зольників селища і прилегло до нього курганного могильника скіфського часу біля с. Лазьки Зіньківського району, неподалік від сучасного південно-західного в'їзду на Велике укріплення Більського городища (1). Це — порівняно велика бронзова прикраса вузди, оформлена у вигляді задньої частини тулуба і ніг коня (рис. 1). Бляха незначно профільована у перетині, масивна, лита. Скругленням передані обриси тулуба коня, звуженням і вигинами — ноги тварини. Хвіст коня і контури ноги виділені заглибленими канавками та тонкими валиками. А з протилежного боку край підтрикутного вирізу міститься круглий отвір для закріплення на ременях або з'єднання зі ще одним елементом-прикрасою, котрі розміщувалися на шкіряній основі (дм. 3,5-4,0 мм), вгорі вище — сліди заклепки у вузькому круглому отворі (дм. 2 мм). Одна з ніг і копито іншої відламані під час використання, краї зламу — акуратно сточені. Поверхня старанно заполірована, вкрита шаром сріблястої патини олов'янистої бронзи.

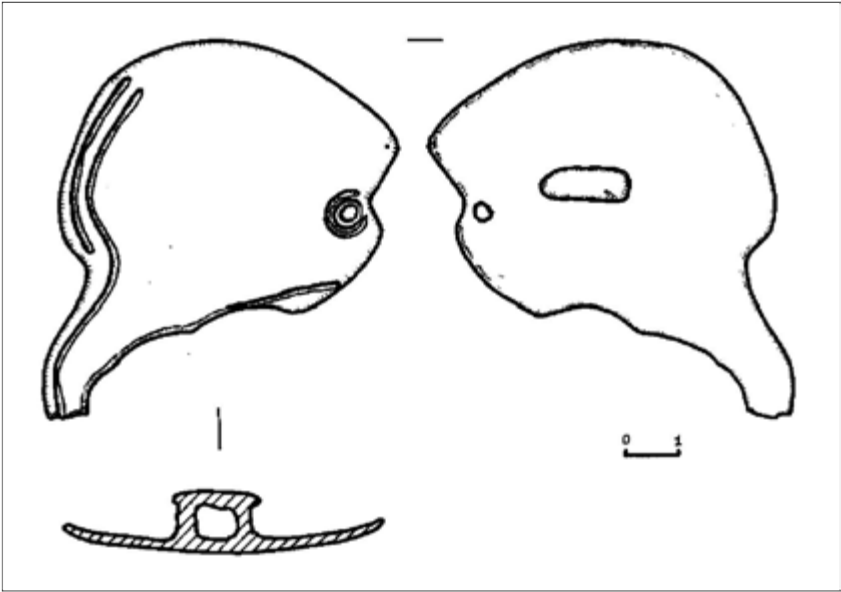

Рис. 1. Лазьки, с. Бляха від упряжі. Олов'яниста бронза.

Зі зворотного боку виробу, на одній вісі з отвором, майже поперечно розміщена досить висока петля, підсилена сплющеною пружчатою "планкою" з виступами металу вгорі, що тримається на двох круглих штифтах-стриженьках (рис. 1).

Розміри обلامаної бляхи: висота — 8,2 см, ширина — 6,0 см, товщина — 0,1-0,2 см, висота петлі — 1,0 см, її довжина — 1,7 см, дм. стриженьків — 0,35 см.

Типологічно виріб належить до групи петельчастих блях у вигляді задніх ніг копитної тварини — типу 1.2.64, за О.Д. Моголимовим (2). Прямих аналогій для бляхи невідомо, проте, схожі і дещо менші вироби походять з округи Пастирського городища на Правобережжі та датуються V ст. до н.е. (3). Стилiстично і за характером декорування поверхні, певна подібність помітна з бляхами, оформленими як задні ноги котячого хижака — типу 1.2.65, за О.Д. Моголимовим (4). Перша з них виявлена в кургані № 66 у Бобриці, друга — в насипу у Софіївці (5). Такі бляхи побутувати від кінця VI - до кінця IV ст. до н.е. (6), хоча, на наш погляд, лазьківська прикраса має належати до другої — третьої чвертей V ст. до н.е. Зауважимо, що на разі цей виріб є одним із найбільших у серії по-

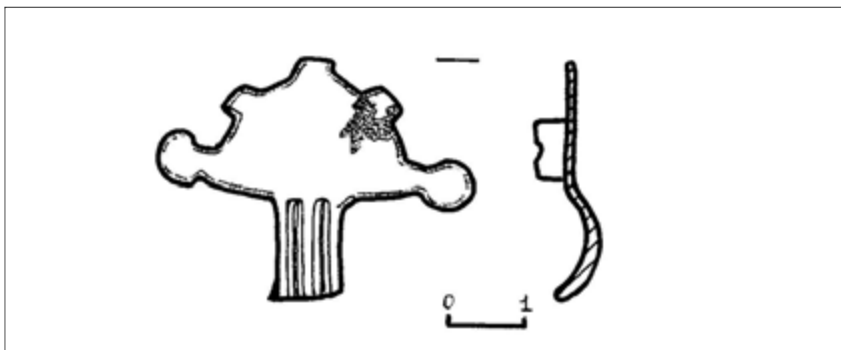

Рис. 2. **Батьки, с., ур. Мамраї.** Уламок пальчастої фібули.
Бронза, посріблення.

дібних. Атрибутативно його можна розглядати як нашічну прикрасу ременів вузди, зі складу спорядження коня представників елітарного вершницького військового прошарку населення Більського городища та його округи.

Другий предмет також має відношення до пам'яток західної округи Більського городища, походючи з території невеликого мисоподібного виступу плато на лівому березі р. Сухої Груні, неподалік поселення пізньоримського часу і наступних епох в ур. Мамраї (Мамрої) поблизу с. Батьки Зіньківського району на Полтавщині (7). Це — уламок щитка п'ятипальчастої литої бронзової фібули зі слідами посріблення, з плоским щитком і пальчастими виступами, завершення трьох з яких втрачені (рис. 2). Профільоване звуження спинки вкрите вертикальними валиками на кшталт канелювання. На звороті наявні виступи пошкоджених петель для кріплення вісі і пружини. Фібула має певну схожість з виробами, знайденими у Черкаському Бишкіні Канівського пов. 1907 р. (колекція В.В. Хвойки) та Серага-Монтеору в Румунії (8).

Збережена висота уламка — 3,1 см, ширина щитка — 4,3 см, товщина виробу — 0,1-0,3 см. Ця знахідка — третій задокументований факт виявлення застібок пенківської культури на території та в найближчій окрузі Більського городища (9).

I, насамкінець, остання знахідка — наконечник ремня золотоординського часу (рис. 3). Ця деталь до набору ремня знайдена на підвищенні плато лівого берега р. Сухої Груні, за 0,2 км на південь від ур. Скоробір, на ріллі, в адміністративних межах сучасного Зіньківського району (Батьківська сільська рада).

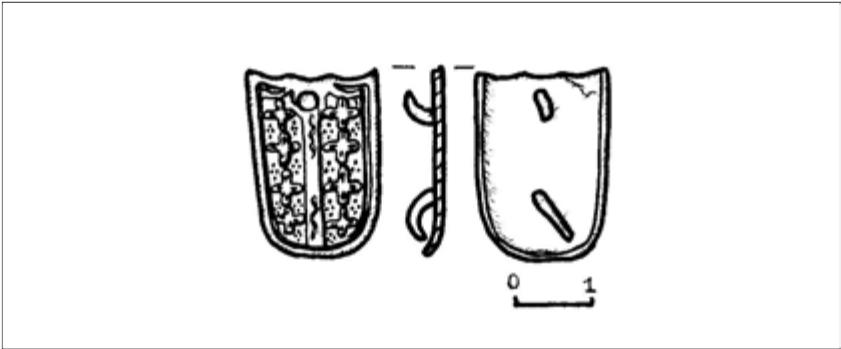

Рис. 3. **Більськ, с., ур. Скоробір.** Наконечник ременя.
Мідний сплав.

Накладний наконечник до ремінця, типу В IV, за Г.О. Федоровим-Давидовим (10), у формі геральдичного щита з фестончастими виступами вгорі та скругленим низом. Відлитий з мідного сплаву, разом із штифтами кріплення на звороті, плаский. Зображення рельєфне, вміщене у рамковий картуш, оточений тонким контурним валиком за формою щитка, переділений навпіл вертикальною прямою широкою смугою з елементами зигзагу, позначеною зверху круглою заглибиною. З обох боків від неї розташовані два вертикальні ряди чотирипелюсткових хрестоподібних розеток (4 + 4) з округлими заглибинами на пелюстках. Зворотний бік виробу з довших сторін і внизу має невеликий бордюр для фіксації ремінця, а за довшою віссю симетрії посеред наконечника розташовані два загострені на кінцях, круглі у перетині штифти, загнуті в протилежні боки.

Висота наконечника — 2,3 см, ширина — 1,6-1,8 см, товщина — 0,12-0,18 см, діаметр штифтів — 0,2 см, довжина останніх — 0,4-0,6 см (рис. 3).

Типологічно і суто стилістично, за декором, виріб належить до кола прикрас ременів золотоординського часу і може датуватися широко XIV ст.

Отже, окремі знахідки виступають доволі яскравими й атрактивними артефактами, які можна використовувати в якості джерел вивчення культурно-історичної ситуації в окрузі Більського городища впродовж 18 століть історії краю та мікрорегіону (V ст. до н.е. - XIV ст. н.е.). Вони мають і цілком очевидне музейне значення як взірці давнього декоративного мистецтва. Наразі предмети

передані до фондів Історико-культурного заповідника "Більськ" і ввійшли до складу його археологічних колекцій.

Література

1. Більське городище — найбільша охоронювана археологічна територія Лівобережної України / Мат-ли підг. О.В. Белько, І.М. Кулатовою, О.Б. Супруненок, Б.І. Золотницьким // АЛЛУ. — Полтава: Археологія, 2001. — № 2 (10). — С. 4, 6, 7. — № 52, 54; Коротя О.В., Приймак В.В., Охріменко А.І., Сидоренко О.В. Кургани і майдани басейну р. Грунь-Ташань (до 90-річчя Б.А. Шрамка) // Пам'ятки археології північно-західного і західного секторів округи Більського городища (I тис. до н.е. — I тис. н.е.). — Полтава: Техсервіс, 2010. — С. 46-47. — № 42.
2. Могилов О.Д. Спорядження коня скіфської доби у Лісостепу Східної Європи. — К. — Кам'янець-Подільський: вид. ІА НАНУ, 2008. — С. 52.
3. Древности Поднепровья / Ханенко Б.И. и В.Н. — К., 1899. — Вып. 2. — Табл. XIX: 320 б.
4. Могилов О.Д. Спорядження коня скіфської доби... — С. 52.
5. Бобринской А.А. Курганы и случайные археологические находки близ местечка Смелы. — СПб.: изд. ИАК, 1901. — Т. III. — С. 98. — Фиг. 68; Иллінська В.А. Из ненадрукованих матеріалів скіфського часу в Лівобережному Лісостепу // Археологія. — К.: Наук. думка, 1968. — Т. XXI. — Рис. 10: 8.
6. Могилов О.Д. Спорядження коня скіфської доби... — С. 418. — Рис. 93.
7. Обломский А.М. Днепровское лесостепное Левобережье в поздне римское и гуннское время (середина III — первая половина V в. н. э.) // Раннеславянский мир. — М.: Наука, 2003. — Вып. 5. — С. 208. — Рис. 59.
8. Корзухина Г.Ф. Клады и случайные находки вещей круга "древностей антов" в Среднем Поднепровье: Каталог памятников // МАИЭТ. — Симферополь: Таврия, 1996. — Вып. V. — С. 388. — Табл. 97: 14; 107: 9.
9. Городцов В.А. Дневник археологических исследований в Зеньковском уезде Полтавской губернии в 1906 году // Тр. XIV АС. — М.: изд. МАО, 1911. — Т. 3. — Отд. оттиск. — С. 47-48; Шрамко Б.А. Ранньосередньовічне поселення у Більську // Археологія. — К.: Наук. думка, 1980. — № 35. — С. 74-78. — Рис. на С. 1 обкл.
10. Фёдоров-Давыдов Г.А. Кочевники Восточной Европы под властью золотоордынских ханов: Археологические памятники. — М.: Изд-во МГУ, 1966. — С. 48, 50. — Рис. 8: В IV.

Деякі невідкладні питання у діяльності Історико-культурного заповідника "Більськ"

Більському городищу на Полтавщині за останні роки приділяється досить значна увага. Всі знають про унікальність цієї небуденної пам'ятки археології доби раннього залізного віку. У мас-медіа неодноразово наводилися відомості про велич городища, його розміри і стан збереження, існуючі пам'ятки. Знайдено чимало доказів тому, що це і справді було стародавнє місто Гелон. Однак, для збереження та використання комплексної пам'ятки археології національного значення в музейному і туристичному аспектах існує чимало проблемних питань, вирішення яких безпосередньо стосується діяльності ІКЗ "Більськ".

Вважаю, що Історико-культурний заповідник "Більськ", який займається науковим вивченням, охороною та популяризацією Більського городища, повинен у своїй подальшій роботі приділяти найпильнішу увагу одночасно чотирьом складовим: охоронній, науковій, музейно-фондовій і туристичній діяльності.

Цілком зрозуміло, що наразі необхідно посилити моніторинг збереження пам'яток Більського городища та його округи. Для цього потрібно об'єднати сили співробітників ІКЗ "Більськ", громадськості району, працівників правоохоронних органів, Центру охорони та досліджень пам'яток археології управління культури Полтавської облдержадміністрації, представників ЗМІ та ін. установ. У перспективі варто втілити у життя і нагляд за станом збереження городища спеціалізованими охоронними організаціями з

метою недопущення на його територію мародерів і скарбощукачів або використати для цього працівників позавідомчої охорони.

Науковому дослідженню пам'ятки потрібна особлива підтримка. Основою цього мають стати кошти державного, обласного і місцевого бюджетів, спонсорські внески у цю справу зацікавлених підприємств, туристичних фондаций, іноземні інвестиції. Лише проведення масштабних і планомірних наукових досліджень на території Більського городища, із залученням спеціалістів ряду наукових закладів України та закордону, дасть змогу створити банк інформації на найвищому рівні про комплекс пам'яток і у славити його на весь світ. Потрібно вирішити чимало питань з консервації і музеєфікації найбільш цінних та цікавих, музейно-атрактивних об'єктів у межах комплексу.

Цілком закономірним видається і прагнення того, що наукові фонди закладу — "ІКЗ "Більськ" — слід розмістити у селищі Котельві чи Більську. Це дасть змогу розгорнути виставкову діяльність, створити певні тематичні й оглядові експозиції, залучити більшу кількість туристів, а також сприяти створенню підґрунтя до відкриття науково-дослідного і музейного центру з вивчення Більського городища. Щоправда, для цього необхідно вирішити питання щодо отримання власного приміщення для заповідника, обладнати його фонди та вирішити чимало питань з підготовки кваліфікованого наукового і матеріально-відповідального персоналу установи.

Нагальною проблемою є виготовлення й обслуговування сайту установи — "ІКЗ "Більськ", а також створення у Котельві чи Більську гуртка юних археологів, яким би опікувався кваліфікований учений-археолог і педагог.

Проблему розвитку туризму на території Більського городища слід обов'язково зрушувати з місця. Звісно, це не під силу тільки ІКЗ "Більськ". Люди цікавляться та приїжджають на пам'ятку, але, на жаль, показати їм особливо немає чого. Вали городища, майдани, кургани вражають своєю величчю, проте туристам хочеться побачити цікаві об'єкти на кшталт реконструйованих в'їзних воріт до міста Гелону, відтворений давній храм, частину оборонних

споруд, житла, зразки озброєння і побутові речі скіфського періоду. Вкрай важливим є встановлення нового стенду — картосхеми-вказівника поруч зі в'їздом до Великого та Східного укріплень Більського городища з боку Котельви. Необхідно встановити хоча б мінімальні інформативні вказівники і з інших напрямків в'їздів до комплексу (з боку Лазьків, Глинська, Саранчівки та Куземина), а також охоронні знаки встановленого державного зразка.

Перспективно також на території Більського городища чи в його окрузі проводити етнофестивалі, розміщувати ділянки або "долини" квітів, насадження ендемічних чи рідкісних рослин, характерних для мікрорегіону, краще популяризувати Більське джерело. Варто також встановити нові малі архітектурні форми і пам'ятні знаки (відомим дослідникам Більського городища, літераторам і мандрівникам, скульптури скіфського воїна, давнього купця-торгівця, майстра-ремісника тощо).

Вирішення цих та інших питань дасть змогу досягти успіху. А він буде тоді, коли комплекс Більського городища зберігатиметься у стані, близькому до зафіксованого дослідниками, примножуватиметься новими зонами туристичного показу, музеєфікованими об'єктами, матиме власні експозиції чи виставки, і, таким чином, стане в один рівень із найвідомішими пам'ятками найдавнішої історії та археології України і в цілому — світовим надбанням історико-культурної спадщини.

© І.М. Кулатова
(м. Полтава)

Пам'яткоохоронні і музейні аспекти діяльності зі збереження комплексу Більського городища

Більське городище — широко відома комплексна пам'ятка археології національного значення й осередок найбільшої в Україні археологічної охоронюваної території.

За останні 25 років побачили світ понад 20 видань, присвячених цьому непересічному комплексу, в т.ч. 5 монографічних. І це — очевидний прогрес. При Польовому комітеті ІА НАН України створена координаційна рада з питань проведення археологічних досліджень у Більську та його окрузі, кількісний склад учасників якої не обмежений, проте регламентований певними умовами.

У плані збереження комплексу створені Охоронювана археологічна територія й Історико-культурний заповідник "Більськ" Полтавської обласної ради. Здійснюються певні заходи з планомірного вивчення ділянок території і переважно науково-рятівні дослідження в окрузі (за 2001–2011 рр. проведено більше 20 заходів з археологічних розкопок і розвідок). Повідомлення про результати останніх робіт наводяться у цьому виданні. Тематиці Більського городища були присвячені три наукові, в т.ч. міжнародні конференції, матеріали яких опубліковано (1996, 2005, 2006 рр.).

За роки існування ІКЗ "Більськ" здійснена певна робота з вивчення складових комплексу, картографування частини об'єктів, замовлені і готуються до затвердження 6 проектів землевідведень на понад 110 га території, ділянки за якими мають відійти у постійне користування заповіднику. Здійснені заходи із запобігання

правопорушенням, проведені невеликі науково-рятівні та охоронні дослідження, окремі акції з реставрації ділянок укріплень. Найуспішнішими заходами є зняття плану й атрибутивні уточнення щодо Куземинського укріплення (2006 р.), укладання інструментальних планів і просторових моделей майданів Великий та Малий Скоробори, Розритої Могили, частини насипів некрополів округи. ІКЗ "Більськ" видані 10 видань, в т.ч. монографічні роботи, два збірника наукових праць, буклети.

Проте, сфера діяльності у *пам'яткоохоронному* плані на цьому не обмежується, а її перспективи далеко ще не вичерпані.

1. Насамперед, необхідно завершити виготовлення проектів землеустрою та винесення їх результатів в натуру для системи фортифікації Великого укріплення, майданчиків Західного і Східного укріплень, майданів Великого Скоробору та Розритої Могили, Глинського археологічного комплексу. На ці ділянки необхідно отримати державні акти на право постійного користування. Використовуючи здійснену топографічну зйомку території Західного укріплення, варто замовити і виконати детальний план розташування зольників на ньому, необхідний заповіднику для паспорту об'єкта, нанести на нього місця розташування розкопів 1906, 1960-1970-х та 1990-2010-х рр.

У перспективі постане питання про відведення заповіднику території поселення Царина (чи його ще не досліджених ділянок), виведення з сивообороту територій ряду курганів на могильниках, збережених ділянок так званого "Південного" валу на Великому укріпленні, деяких інших об'єктів, а на розпайованих територіях — накладання суттєвих обмежень у використанні цих земель і не допущення на них грабіжників.

Необхідно також остаточно вирішити питання про "узаконення" на загальнодержавному (а не тільки обласному) рівні Охоронюваної археологічної території "Більське городище", порушуючи питання перед Департаментом охорони культурної спадщини та культурних цінностей Міністерства культури України.

2. Паралельним напрямком діяльності в плані позначення меж території заповідника повинно стати встановлення інформацій-

ного щита-вказівника існуючих археологічних, історичних та природничих об'єктів у Більську та окрузі, замовлення і розміщення охоронних знаків затвердженого державного зразка на цих об'єктах (по 1-3, виготовлених з неметалевих матеріалів), інформаційних табличок про належність території до зони поширення культурних нашарувань, з попередженням про кримінальну відповідальність за її руйнування чи грабіжницькі пошуки.

3. Успішній роботі в цьому напрямку має сприяти діяльна співпраця з користувачами і власниками угідь, роз'яснювальна робота з місцевим населенням щодо недопущення руйнувань та діяльності грабіжників, залучення до цієї справи органів МВС України в районі й області. Бездіяльність громадських організацій, котрі прикриваються гаслами про збереження комплексу, має розцінюватися як потурання грабіжництву.

4. Укладання охоронних договорів і повідомлення умов господарської діяльності власникам та користувачам земель на всій території комплексу.

5. Складання облікової і паспортної документації. Залучення до цієї справи всіх можливих фахівців і дослідників Більського городища. Як один із етапів цієї роботи може розглядатися і підготовка "Зводу пам'яток" території комплексу, зміст якого варто максимально наблизити до вимог змісту науково-облікової документації, простимулювавши таким чином авторський склад видавничим проектом та дотриманням авторських прав укладачів "Зводу". Необхідно підготувати облікові картки й акти обстежень на всі об'єкти, укласти загальний паспорт всього комплексу. Підготовку першого етапу цих робіт повинен виконати безпосередньо ІКЗ "Більськ", укладання загального паспорта варто доручити спеціалізованій науково-дослідній установі — НДІ пам'яткоохоронних досліджень Міністерства культури України, із залученням авторів документів попереднього обліку.

Науково-рятівні роботи на території та в окрузі комплексу викликані специфікою господарської діяльності (сільськогосподарські та газонафтовишукувальні й експлуатаційні роботи на Більському родовищі), поодинокими новобудовами. Для всіх земляних

робіт на території археологічного комплексу законодавчо передбачені заходи з проведення наукової археологічної експертизи. Кожен факт порушення таких вимог має стати предметом розгляду правоохоронних органів. Окрім нагальних рятувних археологічних досліджень у зонах життєво-необхідних будівництв, інші земляні роботи на територіях із заляганням культурних нашарувань мають бути зведені до мінімуму. Планомірні археологічні дослідження також повинні спиратися на їх наукову доцільність, сприяти заходам із музеєфікації об'єктів і не спотворювати вигляду пам'ятки. Доцільно розгорнути реставраційні роботи в зонах руйнувань валів, на ерозійно-небезпечних ділянках, залучаючи до цього студентів-практикантів з історичних факультетів вишів. Засобами запобігання руйнуванню мають стати заходи із задержування і насадження чагарників на схилах. Саме на такі проекти необхідно спрямовувати бюджетні асигнування на науково-реставраційні роботи у заповіднику.

Крім того, залишився невеликий перелік відомих і частково пошкоджених археологічних об'єктів, на яких конче необхідно провести науково-рятувні дослідження. З-поміж них варто нагадати про кілька. Це, наприклад, два поховання некрополю в ур. Перемірки, зачеплені траншеєю газоконденсатопроводу неподалік від Західного укріплення (2006-2007 рр.), ділянка поселення пізньозарубинецької культури в ур. Озеро на північ від існуючої асфальтованої дороги, зруйнована шляховим кар'єром, частина житла пізньоскіфського часу, помітна у відслоненнях ще одного кар'єру над тим же Більським озером, кілька зруйнованих курганів біля Більської УКПГ, в т.ч. перетнутих асфальтованим під'їздом до промислу. Насамкінець, варто нагадати про майже знищений спорудженням огорожі Більської УКПГ насип найбільшого кургану некрополя в ур. Перещепине, рештки якого помітні з північно-східного боку промислової дільниці. Кошти на проведення цих заходів можуть бути виділені організаціями, що в свій час спричинили ці руйнування, так і на спонсорських засадах.

Музейний напрямок діяльності. Дійсно, для комплексу Більського городища на сьогодні ще не існує об'єктів показу. Проте, є

чимало невикористаних можливостей і перспектив у справі їх створення, навіть без залучення бюджетних коштів.

Основними напрямками у музейно-експозиційній роботі мають стати:

1. Отримання на баланс заповідника будинку-офісу з виставковою залом і надійним обладнаним приміщенням для зберігання науково-фондових колекцій, згідно з існуючими музейними вимогами. ІКЗ "Більськ" терміново необхідно створити власну бібліотеку, науковий архів, фонди аудіо- та фотоматеріалів. Після цього існуватиме змога розгорнути виставкову діяльність хоча б у приміщенні заповідника.

2. Підготовка і навчання певної групи наукових співробітників заповідника-котелевців за напрямками науково-фондової і музейно-експозиційної роботи. Забезпечення матеріальної бази закладу хоча б елементарним виставковим обладнанням (не кажучи вже про найпростіші рамки для фотознімків, у перспективі — експозиційні вітрини і столики) або комплектом перевізного виставкового обладнання для розгортання тимчасових виставок.

3. Виходячи з обмежених коштів на ці заходи, варто використати принагідні можливості для створення окремих експозицій, які й слугували б для залучення туристів. Так, наприклад, доцільно зайняти експозиційну площу колишнього громадського музею у Більському сільському клубі та зафондувати його експонатну, включивши останню до складу Музейного Фонду України і взявши на державний облік. Тут можна створити експозицію про історію Більська та округи, освоєння цих земель від козацької епохи до нашого часу, зробивши акцент на поширенні селітроварництва, історії села та знаних земляках. Основа такої експозиції теоретично вже опрацьована у книзі П.Я. Гавриша, яка буде презентуватися в ході нашої конференції. Думаю, цілком можлива допомога у створенні такого музейного осередку та майбутнього експозиційного відділу заповідника від правління і колективу СТОВ "Скіф", а також Більської сільської ради.

Цілком можливою є побудова ресторанно-оглядового комплексу на сучасному в'їзді до Більського городища з боку Котельви.

До цього місця звикли не тільки котелевці та більчани, а й численні відвідувачі краю. Правда, варто було б зняти навколишні паркани з так званою моделлю козацької фортеці, якої в окрузі ніколи не було, що заважають сприйняттю величної пам'ятки. Так от, у цьому комплексі повинна існувати виставкова зала, яку використовуватиме й обслуговуватиме ІКЗ "Більськ" із загально-оглядовою експозицією про Більське городище. Без такого елемента "принадження" відвідувачів, побудова ресторанно-оглядового комплексу недоцільна. Поряд можливе розміщення повномасштабних реконструкцій жител, господарської споруди та майстерні скіфського часу, виконаних в матеріалах тієї епохи. Бажання створити архітектурний проект такого комплексу висловили досить відомі архітектори.

На разі проведені певні роботи з облаштування Більського джерела. Це чудовий природничий об'єкт, до використання якого необхідно докласти ще певних зусиль. Необхідний якісний інформаційно-довідковий щит поряд, маленька зона відпочинку, невелике, спеціалізоване на чомусь досить таки оригінальному, приватне кафе, користувач якого слідкував би за навколишньою територією, а також куточок площинної експозиції про гідрологічну пам'ятку, зона торгівлі сувенірами і тарою для охочих набрати цілющу більську воду. На витoku одного з розчищених джерел можлива побудова "давньоруського" або "пізньосередньовічного" зрубу криниці.

По дорозі до Більська, перед мостом через Ворсклу, з певними порушеннями чинного пам'яткоохоронного законодавства, вже обладнаний відкритий майданчик в урочищі Рубіжному. Справа в тому, що Комплекс партизанської слави "потрапив" на відому пам'ятку археології — поселення доби неоліту, бронзи, скіфського часу і XII-XIV ст. Враховуючи, що спорудженням критих столів і огорожі нанесені певні ушкодження культурному шару, варто провести мінімальні дослідження на частково зруйнованих ділянках, виявити окремі об'єкти, укріпити задернуванням схили і не розширювати більше тут зони відпочинку. Цю ж ділянку необхідно дообладнати спеціальним щитом та охоронним знаком державного

зразка, із зазначенням специфіки цієї рідкісної пам'ятки на історичному кордоні Речі Посполитої та Московської держави як рубежу колишніх українських земель. Тут можливе відкриття кількох об'єктів, які можна музеєфікувати, чи хоча б позначити в плані їх місцезнаходження кам'яною викладкою. Площинна інформація про поселення цілком доповнить розповідь екскурсовода. Можливе спорудження і комплексу дерев'яної давньоруської садиби, з місцем розміщення сторожки, сувенірного кіоску тощо (останній зможе працювати від березня-квітня до початку зими).

На першому етапі розбудови експозиційно-туристичної інфраструктури подібні 2-3 інформаційні зони можна створити й на об'єктах Більського городища з хорошим під'їздом, разом із дерев'яними сходинками, перилами й огорожею оглядових майданчиків на валах Великого укріплення і Західного городища-цитаделі.

Наступний етап створення об'єктів показу на території заповідника може включати спорудження в натурних матеріалах вже давно дослідженого Б.А. Шрамком в'їзду до Східного укріплення, павільйонів над розкопаними С.А. Скорим і на разі збереженими комплексами селітроварницьких печей на Західному укріпленні, музеєфікацію одного з перетинів валу, кількох житлово-господарських приміщень тощо. Чудові перспективи для створення реконструкцій має і Глинський археологічний комплекс, де є зацікавлені до цього й охочі люди.

Отже, втілення в життя хоча б частини зі вказаних заходів значно покращить справу зі збереженням, популяризацією, туристичним використанням Більського археологічного комплексу, сприятиме розбудові Історико-культурного заповідника "Більськ" і примножить на Котелевській землі число об'єктів, показати які буде не соромно і фахівцям, і гостям краю, і заможним туристам, і учнівській молоді.

Список скорочень

АВУ	— Археологічні відкриття в Україні, Київ
АДУ	— Археологічні дослідження в Україні, Київ, Київ-Запоріжжя, Київ-Луцьк
АЛЛУ	— Археологічний літопис Лівобережної України, Полтава
АС	— Археологический съезд
ДП НДЦ "ОАСУ" ІА НАНУ	— Державне підприємство НДЦ "Охоронна археологічна служба України" Інституту археології НАН України, Київ
ІАК	— Императорская Археологическая комиссия, СПб.
ІА РАН	— Институт археологии Российской Академии наук, Москва
ІКЗ	— историко-культурный заповедник
ІА НАНУ	— Інститут археології НАН України, Київ
ІКЗ	— історико-культурний заповідник
МАО	— Московское Археологическое общество, Москва
МАИЭТ	— Материалы по археологии и этнографии Таврии, Симферополь
МГУ	— Московский государственный университет им. М.В. Ломоносова, Москва
МИА	— Материалы и исследования по археологии СССР, Москва, Ленинград
НА ІА НАНУ	— Науковий архів Інституту археології НАН України, Київ
НА ЦОДПА	— Науковий архів Центру охорони та досліджень пам'яток археології управління культури Полтавської облдержадміністрації, Полтава
ПАЗ	— Полтавський археологічний збірник, Полтава
ПКМ	— Полтавський краєзнавчий музей, Полтава
ТД	— тези доповідей, тези доповідей
УТОПК	— Українське Товариство охорони пам'яток історії та культури, Київ
ХГУ	— Харьковский государственный университет, Харьков
ЦОДПА	— Центр охорони та досліджень пам'яток археології управління культури Полтавської облдержадміністрації, Полтава
ЦП НАНУ	— Центр пам'яткознавства НАН України і Українського Товариства охорони пам'яток історії та культури, Київ

Автори

Артем'єв Андрій Владиславович — асистент Української медичної стоматологічної академії, старший науковий співробітник Центру охорони та досліджень пам'яток археології управління культури Полтавської облдержадміністрації (м. Полтава).

Бессонова Світлана Сергіївна — старший науковий співробітник відділу археології доби раннього залізного віку Інституту археології НАН України, кандидат історичних наук, старший науковий співробітник (м. Київ).

Білозор Володимир Павлович — науковий співробітник відділу археології доби раннього залізного віку Інституту археології НАН України, кандидат історичних наук (м. Київ)..

Гавриш Петро Якимович — доцент Полтавського національного педагогічного університету ім. В.Г. Короленка, кандидат історичних наук (м. Полтава).

Гейко Анатолій Володимирович — молодший науковий співробітник відділу палеогончарства Інституту керамології — філії Інституту народознавства НАН України, старший науковий співробітник Національного музею-заповідника українського гончарства в Опішні, кандидат історичних наук (сmt. Опішня Полтавської обл.).

Гречко Денис Сергійович — науковий секретар відділу археології доби раннього залізного віку Інституту археології НАН України — старший науковий співробітник, кандидат історичних наук (м. Київ).

Задніков Станіслав Анатолійович — науковий співробітник Музею археології та етнографії Слобідської України при Харківському національному університеті ім. В.Н. Каразіна (м. Харків).

Каравайко Дмитро Володимирович — науковий співробітник відділу археології доби раннього залізного віку Інституту археології НАН України, кандидат історичних наук (м. Київ).

Кашкін Олександр Володимирович — завідуючий відділом археологічних зводів і карт Інституту археології Російської Академії наук, кандидат історичних наук (м. Москва).

Корост Ігор Іванович — в.о. директора Історико-культурного заповідника "Більськ" (сmt. Котельва Полтавської обл.).

Корост Тетяна Михайлівна — голова Котелевської районної державної адміністрації, Герой України, заслужений працівник сільського господарства України (сmt. Котельва Полтавської обл.).

Коротя Олексій Володимирович — провідний спеціаліст з питань охорони культурної спадщини при управлінні культури Сумської облдержадміністрації (м. Суми).

Кравченко Олександр Миколайович — асистент Сумського державного педагогічного університету ім. А.С. Макаренка, пошукач Центру пам'яткознавства НАН України і УТОПК (м. Суми).

Кулатова Ірина Миколаївна — директор Центру охорони та досліджень пам'яток археології управління культури Полтавської облдержадміністрації (м. Полтава).

Мироненко Костянтин Миколайович — завідуючий відділом Центру охорони та досліджень пам'яток археології управління культури Полтавської облдержадміністрації (м. Полтава).

Могилов Олександр Дмитрович — старший науковий співробітник відділу археології доби раннього залізного віку Інституту археології НАН України, кандидат історичних наук (м. Київ).

Мурзін В'ячеслав Юрійович — професор Запорізького юридичного інституту МВС України, доктор історичних наук, професор, почесний доктор Запорізького Національного університету, лауреат Державної премії України (м. Запоріжжя).

Новоченко Олександра Андріївна — випускниця Харківського державного університету будівництва й архітектури (м. Харків).

Осадчий Євген Миколайович — старший науковий редактор групи підготовки "Зводу пам'яток історії та культури" при управлінні культури Сумської облдержадміністрації, кандидат історичних наук (м. Суми).

Охріменко Анатолій Іванович — старший науковий співробітник Історико-культурного заповідника "Більськ" (смт. Котельва Полтавської обл.).

Пеляшенко Костянтин Юрійович — пошукач Інституту археології НАН України (м. Харків).

Приймак Віктор Володимирович — провідний науковий співробітник Історико-культурного заповідника "Більськ" (смт. Котельва Полтавської обл.).

Пуголюк Юрій Олександрович — старший науковий співробітник Центру охорони та досліджень пам'яток археології управління культури Полтавської облдержадміністрації (м. Полтава).

Рейда Роман Миколайович — молодший науковий співробітник відділу археології ранніх слов'ян Інституту археології НАН України, кандидат історичних наук (м. Київ).

Сиволап Михайло Павлович — старший викладач Черкаського національного педагогічного університету ім. Б. Хмельницького (м. Черкаси).

Сидоренко Олександр Володимирович — молодший науковий співробітник Полтавської експедиції ДП НДЦ "Охоронна археологічна служба України" Інституту археології НАН України, молодший науковий співробітник Історико-культурного заповідника "Більськ" (2005 - грудень 2011) (м. Лубни Полтавської обл.).

Скорий Сергій Анатолійович — завідуючий відділом археології доби раннього залізного віку Інституту археології НАН України, доктор історичних наук, професор (м. Київ).

Супруненко Олександр Борисович — заступник директора ДП НДЦ "Охоронна археологічна служба України" Інституту археології НАН України по Полтавській області, провідний науковий співробітник Центру охорони та досліджень пам'яток археології управління культури Полтавської облдержадміністрації, кандидат

історичних наук, старший науковий співробітник, заслужений працівник культури України (м. Полтава).

Тітков Олександр Володимирович — завідувачий сектором Центру охорони та досліджень пам'яток археології управління культури Полтавської облдержадміністрації (м. Полтава).

Філоненко Лідія Карпівна — головний зберігач фондів Історико-культурного заповідника "Більськ" (м. Полтава).

Шапорда Олег Миколайович — молодший науковий співробітник Історико-культурного заповідника "Більськ" (сmt. Котельва Полтавської обл.).

Шерстюк В'ячеслав Вікторович — завідувачий відділом Центру охорони та досліджень пам'яток археології управління культури Полтавської облдержадміністрації (м. Полтава).

Шрамко Ірина Борисівна — доцент Харківського національного університету ім. В.Н. Каразіна, кандидат історичних наук (м. Харків).

Щербань Анатолій Леонідович — завідувачий відділом палеогончарства Інституту керамології — філії Інституту народознавства НАН України, кандидат історичних наук (сmt. Опішня).

Щербань Олена Василівна — старший науковий співробітник відділу етнографії гончарства Національного музею-заповідника українського гончарства в Опішні (липень 2002 - квітень 2012), кандидат історичних наук (сmt. Опішня Полтавської обл.).

Зміст

Привітання учасникам наукової конференції від Котелевської районної державної адміністрації та Котелевської районної ради	3
Шрамко И.Б. Бельское городище — крупнейший поселенческий комплекс Лесостепной Скифии	5
Мурзін В.Ю. Ще раз про Більське городище та місто Гелон	9
Гречко Д.С. Про час та причини припинення функціонування Більського городища	14
Щербань А.Л. Більське городище — еталонна пам'ятка доби заліза Лівобережної України	16
Белозор В.П. О зольниках раннего железного века	19
Пеляшенко К.Ю. Ліпний посуд з курганных некрополів Більського городища	22
Супруненко О.Б. Рятівні дослідження в окрузі Більського городища восени 2011 р.	26
Могилов О.Д. Вуздечні бляхи раннього залізного віку у східноєвропейському лісостепу	36
Задников С.А. Торговье связи Бельского городища с античными городами Северного Причерноморья	40
Гавриш П.Я. Розкопки селища скіфської доби в урочищі Царина на території Більського городища	43
Шерстюк В.В. Селища Ворсклинської групи пам'яток скіфського часу між Пслем та Ворсклою у південно-західній окрузі Більського городища	47
Бессонова С.С., Сиволап М.П. Погребение IV в. до н.э. у с.Нетеребка на Роси (об одном типе погребальных сооружений Причерноморской Лесостепи)	51
Артемьев А.В. Заболевания зубов населения Бельского городища скифского времени	54
Кашкин А.В., Приймак В.В. Археологические исследования Б.А.Шрамко в бассейне Верхнего Псла	63
Рейда Р.М., Гейко А.В. Пам'ятки черняхівської культури на території Більського городища та в його окрузі (басейн р. Суха Грунь)	68

Охріменко А.І., Приймак В.В., Сидоренко О.В., Шапорда О.М. Нові знахідки кам'яних виробів з Лівобережжя Дніпра (надходження до наукових фондів ІКЗ “Більськ”)	70
Пуголовк Ю.О. Глинський археологічний комплекс: результати та перспективи досліджень	75
Скорый С.А., Каравайко Д.В. Селитроваренные печи в пределах Западного укрепления Бельского городища	81
Коротя О.В. Дослідження селітроварницького комплексу в урочищі Скоробір	86
Осадчий Є.М. Сучасні методи дослідження пам'яток селітроварницького виробництва	90
Філоненко Л.К. Наукові фонди Історико-культурного заповідника “Більськ”	94
Миرونенко К.М., Супруненко О.Б. Підготовка “Зводу пам'яток історії та культури” території та округи Більського археологічного комплексу	97
Кравченко О.М., Осадчий Є.М. Преображенський Скельський монастир як історико-археологічна пам'ятка	100
Новоченко А.А. Организация научно-исследовательской туристической зоны в Историко-культурном заповеднике “Бельськ”	104
Щербань О.В. Про перспективи розвитку агротуризму в Історико-культурному заповіднику “Більськ”	106
Супруненко О.Б., Тітков О.В. Кілька нових знахідок з округи Більського городища	109
Корост І.І. Деякі невідкладні питання у діяльності Історико-культурного заповідника “Більськ”	114
Кулагова І.М. Пам'яткоохоронні і музейні аспекти діяльності зі збереження комплексу Більського городища	117
Список скорочень	125
Автори	126

The contents

Greeting the participants of the Conference from Kotelevskiy District State Administration and Kotelva District Council	3
I. Shramko Belsk hillfort - the largest settler complex in Forest-Steppe Skythia	5
V. Murzin Once again about Bilsk hillfort and Gelon city	9
D. Grechko About time and reasons of breakup of Bilsk hillfort	14
A. Scerban Bilsk hillfort - standard monument of Iron Age of Left-Bank Ukraine	16
V. Belozor About ashcan of Erly Iron Age	19
K. Pelyashenko Hand-made dishes from barrow cemetery of Bilsk hillfort	22
O. Suprunenko The rescue research in neighborhood of Bilsk hillfort in autumn 2011	26
O. Mogulyov Rein badge from early iron age in east european forest-steppe	36
S. Zadnikoff Dealings between Bilsk hillfort and ancient cities of North Black Sea region	40
P. Gavrysh Excavation of Scythian time settlement in Tsaryna tract on the territory of Bilsk hillfort	43
V. Sherstiyk The settlement of Vorsklynska group monuments of Skythian between Psel and Vorskla rivers in the South-Western area of Bilsk hillfort	47
A. Bessonova, M. Syvolap The burial of 4 th c. BC near Neterebka village on Ros? river (about one type of burial construction in Black Sea Forest-Steppe)	51
A. Artemiev Odontic diseases among the inhabitants of Belsk hillfort	54
A. Kashkin, V. Pryjmak Archaeological research of B. Shramko in basin of Source Psel	63
R. Rejda, A. Gejko Monuments of Cherniahivska culture on the territory of Bilsk hillfort and vicinity of them (basin of Syha Gryn river)	68

A. Okhrimenko, V. Pryjmak, O. Sydorenko, O. Shaporda New finds of stone ware from left bank of Dnipro (revenues to scientific funds of HCP "Bilsk")	70
Y. Pugolovok Glynsky archaeology complex: results and perspectives of research	75
S. Skorij, D. Karavajko Saltpetre workhouse furnace within of Western fottification of Bilsk hillfort	81
O. Korotyia Research of saltpetre workhouse use complex in Scorobir tract	86
E. Osadchiy Modern methods of researh of saltpetre workhouse use monuments	90
L. Filonenko Scientific funds of Historical and Cultural Preserve "Bilsk"	94
K. Myronenko, O. Suprunenko Preparation of "Code of monuments of history and culture" of territory and neighborhood of Bilsky archaeological complex	97
O. Kravchenko, E. Osadchiy Preobrazhensky Skelsky monastery as historical and arhaeological monument	100
A. Novochenko Organization of research travel zone in Historical and Cultural Preserve "Belsk"	104
A. Scerban Bilsk hillfort – standard monument of Iron Age of Left-Bank Ukraine	106
O. Suprunenko, O. Titkoff A few new finds from neighborhood of Bilsk hillfort	109
I. Korost Some urgent questions in the activities of Historical and Cultural Preserve "Bilsk"	114
I. Kulatova Monument protection and museum aspects of the Bilske hillfort preservation	117
Abbreviations	125
Our authors	126

Наукове видання

ФЕНОМЕН БІЛЬСЬКОГО ГОРОДИЩА: дослідження, збереження та популяризація найбільшої в Європі пам'ятки раннього залізного віку

Збірник наукових праць та матеріалів
наукової конференції

На обкладинці: просторова модель решток майданів в урочищі Скоробір поблизу Більського городища, за О.В. Коротюю (2012 р.) та золота бляшка із зображенням обличчя Діоніса з кургану № 2/1994 р. IV ст. до н.е.
(розкопки О.Б. Супруненка)

Відповідальний за випуск — І.І. Корост
Відповідальний та науковий редактор — О.Б. Супруненко
Коректори — О.Б. Супруненко та Л.К. Філоненко
Комп'ютерний набір — авторський
Переклад на англ. мову — В.В. Котенко
Комп'ютерна верстка — О.В. Тітков

Здано в набір — 22.05.2012. Підписано до друку — 12.06.2012.
Формат - 60x84/16. Папір офсетний. Гарнітура Ньютон. Друк офсетний.
Обл.-вид. арк. 7,2. Ум.-друк. арк. 6,8. Тираж 300 прим. (1-й з-д — 150 прим.).
Вид. № 2. Зам. № 07/2012.

Оригінал-макет підготовлений СПД ФО Тітковим О.В.
Віддруковано: ТОВ "Фірма "Техсервіс", 36011, м. Полтава-11,
Вул. В. Міщенко, 2. тел. (0532) 56-36-71.
Свідоцтво про внесення суб'єкта видавничої справи до
Державного реєстру видавців, виготівників і розповсюджувачів видавничої продукції
серія ДК № 3356 від 25.12. 2008 р.